

De boer: “*geen man met de pen in de hand, punt*”

Kennisnetwerken:
economische bedrijfsboekhouding
in de Belgische landbouw, 1950-1984

Marthe Sobry

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de geschiedenis

Promotor: prof. dr. Yves Segers

Academiejaar 2024-2025

315 142 tekens (inclusief voetnoten, bijlagen en bibliografie)

*Copyright informatie:
studiewerk van een student in het kader van de academische opleiding en
examenbeoordeling.
Na deze beoordeling vond geen correctie plaats
van het studiewerk.*

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor
geloofwaardig auteurschap.

Inhoud

Inhoud	3
Dankwoord	5
Abstract	6
Inleiding	8
Theoretisch kader	11
Agrarische kennisnetwerken	11
Landbouwboekhouden	15
Onderzoeksvraag	18
Bronnen en methode	20
Strategie en praktische afspraken	25
1. Een introductie van de betrokken actoren	26
1.1 Rijksstation voor Landbouweconomie te Gent: een voorloper	26
1.2 De overheid: het ministerie van Landbouw	29
1.3 Privaat	30
1.4 Onderwijsinstellingen	35
1.5 Europa	37
1.6 Boer als kennisafnemer	39
1.7 Terugblik	41
2. Doelstellingen, methodes en opbrengst	43
2.1 Waarom boekhouden?	43
2.1.1 Bedrijfsniveau	43
2.1.2 Macroniveau	46
2.2 Verspreidingsacties	51
2.3 Resultaten van de geleverde inspanningen 1950-1984	55
2.4 Terugblik	60
3. Boerenmentaliteit: de boer als kennisvormer en verspreider	61
3.1 Aanvaarding of verwerping: een niet zo persoonlijke keuze?	62
3.2 De opvolger als actor	67
3.3 Wisselwerking en aanpassing	71
3.4 Boeren onder elkaar	75
3.5 Terugblik	80

4. Waar past de boerin in het netwerk?	81
4.1 Weggecijferd in historisch onderzoek.....	83
4.2 Vrouwenwerk.....	85
4.3 Emancipatorische werking.....	90
4.4 Plaats in het kennisnetwerk.....	94
4.5 Terugblik.....	95
Conclusie	96
Bijlagen.....	99
Bijlage 1	99
Bijlage 2: randdocumenten interviews.....	100
Algemene thema- en vragenlijst.....	100
Bibliografie.....	104
Bronnen.....	104
Interviews	104
Bij de Haard.....	104
Agricontact	106
Landbouwtijdschrift	107
Voor Boer en Tuinder afleveringen.....	108
Voor Boer en Tuinder scripts	109
Werken.....	112
Digitale informatie	119

Dankwoord

Voor u ligt het resultaat van een jaar intensief werken aan mijn masterproef. Dit traject heb ik uiteraard niet alleen afgelegd. Daarom wens ik hier een woordje van dank te betuigen aan allen die mij in dit proces hebben bijgestaan.

In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar mijn promotor, prof. Dr. Yves Segers. Uw deur stond steeds open voor mijn vragen en twijfels en uw advies en feedback waren van grote waarde voor mijn onderzoek. Ook tijdens de zoektocht naar een geschikt masterproefonderwerp bood u richting en inspiratie. Samen kwamen we tot een uitdagend maar interessant thema dat voor mij de ideale brug vormde tussen mijn academische opleiding als historica en mijn persoonlijke achtergrond als boerendochter.

Daarnaast ben ik bijzonder dankbaar voor de bereidwillige medewerking van mijn vertellers: Daniel, Jordaan, Maria, verteller drie, Omer en Guido. Elk van jullie ontving mij met open armen en deelde je verhaal. Zonder jullie waardevolle bijdragen zou dit onderzoek niet mogelijk zijn geweest. Ook de medewerkers van het KADOC en het CAG wil ik bedanken voor hun hulp bij het raadplegen van bronnen en het toegankelijk maken van relevant archiefmateriaal.

Ten slotte wil ik mijn vrienden en familie bedanken voor hun steun tijdens deze intensieve periode. De 'KULAKers' met wie ik vier jaar lang in hetzelfde schuitje zat. Ik kon bij jullie allemaal aankloppen wanneer ik met vragen zat. Graag bedank ik ook mijn ouders, die er altijd in slaagden de juiste woorden te vinden op de wat moeilijkere momenten. Bovendien stonden jullie ook paraat om je contacten aan te spreken voor mijn mondelinge geschiedenis.

Abstract

Vanaf de jaren 50 onderging de Belgische landbouwsector een diepgaande transformatie. Onder invloed van globalisering, modernisering, schaalvergroting en verwetenschappelijking, groeide de nood aan kennisgestuurd ondernemerschap in plaats van traditionele boerenpraktijken. Een opmerkelijke innovatie in deze context was de introductie van de bedrijfseconomische boekhouding.

In de literatuur wordt deze nieuwe en versterkte circulatie van kennis omschreven als de ontwikkeling van agrarische kennisnetwerken en onder de noemer van *Agricultural Knowledge and Innovation Systems* (AKIS) geplaatst. De historiografie van agrarische kennisnetwerken wordt gekenmerkt door een dubbele lacune: een tekort aan historisch onderzoek en een gebrek aan onderzoek naar economische innovaties binnen dat kader. Daarom onderzoekt deze masterproef hoe het kennisnetwerk dat zich vormde rond de introductie, verspreiding en acceptatie van de bedrijfseconomische boekhouding functioneerde in de Belgische landbouw tussen 1950 en 1984.

Om dit onderzoek tot een goed einde te brengen werd gekozen voor een *close reading* van drie vaktijdschriften: het Landbouwtijdschrift, Agricontact en Bij de Haard. Verder werd het tv-programma Voor Boer en Tuinder geanalyseerd en aanvullend werden ook enkele interviews afgenomen van boeren. Op deze manier kon gegarandeerd worden dat niet enkel top-downprocessen onderzocht werden, maar ook de bottom-up interactie tussen boerengezinnen, private en publieke instituties.

Het kennisnetwerk dat aan het licht kwam, bestond uit een dynamisch samenspel tussen overheid, Boerenbond, voorlichters, boekhoudkantoren, onderwijsinstellingen en Europese beleidsniveaus. Voor dit onderzoek bewees het AKIS-concept een functioneel analysekader te zijn. Toch week de casus bedrijfseconomisch boekhouden enigszins af van het traditionele model. De boer was in dit geval namelijk geen primaire kennisproducent. Hij beschikte niet over voorafgaande ervaring met boekhouden en stond over het algemeen eerder kritisch en afwijzend tegenover de boekhouding. Deze terughoudendheid zorgde er wel voor dat de boer eerder een indirecte kennisvormer was. De aanpassing en verspreiding van de boekhouding werd namelijk gestuurd door twee drijvende factoren: subsidiewerving en dataverzameling. Enerzijds was boekhouden voor de boer pas aantrekkelijk wanneer daar financiële compensatie tegenover stond. Anderzijds wilden instellingen via de boekhoudingen cijfers verwerven om het landbouwbeleid te evalueren, wat hen ertoe aanzette hun methoden pragmatisch aan te passen. Daarnaast werd in deze masterproef ook duidelijk dat boekhoudkundige kennisdeling onder boeren enkel binnen vertrouwensrelaties gebeurde. Wat wel een cruciale rol speelde was het familiale karakter van het landbouwbedrijf. Voor de opvolger kon de boekhouding gelden als een oriëntatietool voor investeringen en een moderne bedrijfsvoering. Verder toonde dit onderzoek ook aan dat de vele boerinnen nauw betrokken

waren bij het bijhouden van de boekhouding, wat een belangrijke emanciperende functie had. Op die manier kreeg ze toegang tot bedrijfskennis en werd deze gedeeld binnen het gezin, waardoor ook zij haar stempel kon drukken op de bedrijfsvoering en -leiding.

Deze masterproef verruimt het AKIS-concept door aandacht te vragen voor meer informele, familiale en gendergerelateerde kenniscirculatie. Ten slotte bewees dit onderzoek dat naast landbouwtechnische ook economische innovaties unieke kennisnetwerkdynamieken vertoonden.

Inleiding

“Er zijn veel boeren gestopt, maar dat waren boeren die niet goed oppasten hé. Ze leefden en werkten maar van vandaag op morgen. Ze dachten niet aan vooruitgang en durfden niets riskeren hé! Wanneer ik voorbij reed met mijn nieuwe tractor, vroegen ze: ‘Wie gaat dat betalen?’ En zelf bleven ze op hun paarden zitten.”¹

Deze getuigenis uit *Boerentrots en ondernemersgeest: Boeren in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog* benadrukt het cruciale belang van kennis en innovatie binnen de landbouw. Zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog hadden duidelijk gemaakt dat een efficiënte landbouwsector van levensbelang was voor België.² De ervaringen met voedselschaarste toonden aan dat het productieproces geoptimaliseerd moest worden om het land zelfvoorzienend te maken.³ Zeker na de Tweede Wereldoorlog werden steeds hogere eisen gesteld aan de Belgische boeren.⁴ Vanaf de jaren 50 onderging de landbouwsector bijgevolg een diepgaande transformatie. Modernisering, schaalvergroting, specialisering en een toenemende verwetenschappelijking van de landbouwpraktijk typeerden deze veranderingen in de sector.⁵ Dit gebeurde echter niet alleen in België. Voedselzekerheid stond na de Tweede Wereldoorlog ook internationaal hoog op de politieke agenda.⁶ De Europese markten groeiden in de naoorlogse periode geleidelijk uit tot één grote economische ruimte. Ook deze internationalisering had ingrijpende gevolgen voor de landbouwsector.⁷ In 1962 werkte de Europese Economische Gemeenschap (EEG) een Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) uit. Het GLB had tot doel de Europese landbouwproductiviteit te verhogen, de voedselvoorziening te garanderen en de markt te stabiliseren.⁸ Lidstaten konden op die manier hun productie en productiviteit opdrijven, maar vaak werd voor veel producten de grens van zelfvoorziening overschreden. Dit veroorzaakte meer concurrentie op de internationale markt, wat op zijn beurt boeren ertoe aanzette om nog economischer en rationeler te telen via verdere concentratie, mechanisatie en specialisatie.⁹

¹ Evelyne Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest: Boeren in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog* (Leuven: Davidsfonds, 2010), 55.

² Gert Luypaert, Ingrid Dekeyser, en Yves Segers, *Boeren voor Vlaanderen: 125 jaar landbouwbeleid* (Brussel: Vlaamse overheid. Departement landbouw en visserij, 2010), 10.

³ Yves Segers e.a., *Leven van het land: boeren in België 1750 - 2000* (Leuven: Davidsfonds, 2004), 112.

⁴ Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest*, 52.

⁵ Brecht Demasure, *Boer: het noeste leven in West-Vlaanderen* (Brugge: Uitgeverij Hannibal, 2017), 40; Segers e.a., *Leven van het land*, 159.

⁶ Demasure, *Boer: het noeste leven in West-Vlaanderen*, 40.

⁷ Segers e.a., *Leven van het land*, 112.

⁸ Demasure, *Boer: het noeste leven in West-Vlaanderen*, 40-41.

⁹ M. De Baeremaeker, ‘Enkele beschouwingen over de beroepsopleiding in de landbouw’, *Landbouwtijdschrift*, mei 1971, 619-32.

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde ook het profiel van de boer aanzienlijk. Wie verder wilde boeren werd steeds meer geconfronteerd met de ontwikkeling van een kennis- en kapitaalintensieve landbouwsector.¹⁰ Beroepsbekwaamheid werd essentieel.¹¹ Hard werken alleen volstond niet langer, de boer moest over grondige kennis beschikken.¹² Deze ontwikkelingen leidden tot een verschuiving in de manier waarop kennis werd overgedragen. Vooral de traditionele kennisoverdracht van generatie op generatie bleek niet langer te volstaan. Het fingerspitzengefühl bleef wel belangrijk in de landbouw, maar werd aangevuld met meer wetenschappelijke methodes. Om een modern landbouwbedrijf op een professionele manier te kunnen leiden, werd meer en meer een beroep gedaan op opleidings- en voorlichtingsnetwerken.¹³

Innovaties die hieruit volgden, waren bijgevolg het resultaat van een zeer complexe circulatie van kennis en een voortdurende dialoog tussen boeren en experts actief binnen het voedselsysteem.¹⁴ Boeren bevonden zich dus in toenemende mate in een moderniserend kennisnetwerk. Bij zo'n vernieuwingsgolf wordt te vaak enkel gedacht aan de traditionele landbouwtechnische innovaties. De tractor en paarden uit het citaat spreken onmiddellijk tot de verbeelding, maar de vraag is inderdaad ook “*Wie gaat dat betalen?*”. Boeren moesten immers naast techniekers en arbeiders ook steeds meer bedrijfsleiders en managers worden.¹⁵ Wanneer enkel gekeken werd naar mechanisatie van veld- en stalarbeid, kunstmeststoffen, ziekte- en onkruidbestrijdingsmiddelen, veredeling et cetera, werd te snel een productieplafond bereikt. Om beter aan de nieuwe eisen van de moderne land- en tuinbouwonderneming te beantwoorden, verschoof vanaf het einde van de jaren 50 bijgevolg het zwaartepunt van de voorlichting, die tot dan toe een halve eeuw haast uitsluitend op techniek gericht was, naar technisch-economische voorlichting.¹⁶ In de tweede helft van de twintigste eeuw begon er met andere woorden ook nagedacht te worden over de impact van de bedrijfsvoering op het bedrijfsinkomen.¹⁷ Centraal in deze bedrijfseconomische benadering stond de bedrijfseconomische boekhouding.

Bijgevolg evolueerde de boerenstiel van een familiale levenswijze naar een economische bedrijvigheid. Vanaf de jaren 50 werd een boerderij meer beschouwd als een agribusiness of een

¹⁰ Luypaert, Dekeyser, en Segers, *Boeren voor Vlaanderen: 125 jaar landbouwbeleid*, 10,26.

¹¹ ‘Goede bedrijfsleiding op het landbouwbedrijf’, *Agricontact*, augustus 1978, IIa 1-3.

¹² H. D., ‘Moet Ieder kind studeren?’, *Bij de Haard*, april 1961, 7.

¹³ Segers e.a., *Leven van het land*, 159-60.

¹⁴ Segers e.a., 159-60.

¹⁵ Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest*, 52.

¹⁶ ‘Activiteiten van de dienst bedrijfsleiding’, *Landbouwtijdschrift*, januari 1963, 165-82; R. Brankaer, ‘Voorlichting op gebied van de commercialisatie van land- en tuinbouwproducten’, *Landbouwtijdschrift*, februari 1967, 159-78; L. Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’, *Landbouwtijdschrift*, oktober 1956, 1217-53.

¹⁷ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976).

<https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

onderneming.¹⁸ Er ontstond als het ware een wedloop onder boeren om de infrastructuur van hun boerderij aan te passen aan deze nieuwe realiteit. Dit dwong boeren ertoe om meer te gaan nadenken, hun activiteiten meer te documenteren en vooral meer te rekenen, zeker in een landbouwsector die steeds kapitaalintensiever werd.¹⁹

Een bedrijfseconomische boekhouding ving aan met het opstellen van een inventaris. Vervolgens vulde de boer dagelijks gegevens in over de opbrengsten en kosten van zijn boerderij. Op die manier kon hij het verloop op zijn bedrijf van zaaien tot oogsten en van jong tot volwassen dier volgen.²⁰ Zo kon de boer zijn inkomen berekenen en kreeg hij ook technische informatie over de evolutie van zijn boerderij.²¹ Hij kon zijn bedrijfsleiding verbeteren en op basis van de gegevens een bedrijfsplan opstellen voor de toekomst.²² De bedrijfseconomische boekhouding kon voor de boer dus gelden als een soort interne voorlichting over de eigen middelen en mogelijkheden.²³ Daarnaast had de boekhouding binnen het kader van de gecombineerde technisch-economische voorlichting een unieke positie. Ze kon namelijk beschouwd worden als een innovatie of een vorm van kennis op zich, maar was tegelijkertijd ook een evaluatietool voor andere innovaties: om na te gaan of bepaalde technologieën of technieken wel rendabel waren. Sterker nog, via de boekhouding kon zelfs gesimuleerd worden wat de toepassing van een andere innovatie zou betekenen voor het bedrijf.²⁴

Bedrijfseconomisch boekhouden is zeker geen zaak van het verleden. Op vandaag zet de overheid nog altijd sterk in op het belang van landbouwboekhouding.²⁵ Bovendien kadert deze praktijk ook binnen

¹⁸ Segers e.a., *Leven van het land*, 111. Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/168: *Bedrijfseconomische begrippen: I Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 31-10-1971*, 1971.

¹⁹ Ferrin, 'Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding'; Hein Nackaerts, *Het gespecialiseerd melkveebedrijf*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 5 december 1976), <https://cagnet.be/item/F001676>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/305: *Het gespecialiseerd melkveebedrijf. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 05-12-1976*, 1976.

²⁰ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²¹ Hein Nackaerts, *Foktechnische boekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 maart 1976), <https://cagnet.be/item/F001718>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/295: *Foktechnische boekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-03-1976*, 1976.

²² 'Activiteiten van de dienst bedrijfsleiding'.

²³ Hein Nackaerts, *De boer als manager*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 november 1979), <https://cagnet.be/item/F001775>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/483/1016: *Dossier met draaiboek van het televisieprogramma "De boer als manager" van 4 november 1979 in de reeks Voor Boer en Tuinder*, 1979.

²⁴ Ferrin, 'Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding'.

²⁵ Bijvoorbeeld:

'Bespreking van bedrijfseconomische boekhouding: oren open houden', Boeren op een Kruispunt, 2016, <https://boerenopeenkruispunt.be/tips/bespreking-van-bedrijfseconomische-boekhouding-oren-open-houden>; 'Boerderij zonder boekhouding is niet meer van deze tijd', Vilt, 2017, <https://vilt.be/nl/nieuws/boerderij-zonder-boekhouding-is-niet-meer-van-deze-tijd>; Agentschap Landbouw en Zeevisserij, 'Gezocht: nieuwe landbouwbedrijven voor bedrijfseconomische boekhouding, krijg gratis inzicht in de economische gezondheid van jouw bedrijf met het Landbouwmonitoringsnetwerk', facebook, 29 augustus 2024, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=911301251034833&set=a.291595849672046>.

de bredere, actuele spanningen tussen de boeren en de overheid over de steeds complexere en toenemende regelgeving in de landbouwsector. Vandaag de dag zijn veel boeren hierdoor bijvoorbeeld niet langer in staat om hun papierwerk zelfstandig in te vullen.²⁶

Theoretisch kader

Deze masterproef zal hoofdzakelijk gebaseerd zijn op primair bronnenonderzoek. Toch kan deze ook ingebed worden in bredere literatuur over agrarische kennisnetwerken en landbouwboekhouding.

Agrarische kennisnetwerken

“Historians studying agricultural knowledge simultaneously find themselves in a Garden of Eden and in a jungle, because knowledge seems to be omnipresent, in all aspects of daily life and everywhere, in town and in the countryside, but its nature, creation, communication, transformation and appropriation are difficult to grasp.”²⁷

Kennis wordt vaak gezien als een evidentie. Niettemin is kennis het resultaat van een complex amalgaam aan menselijk handelen en niet iets dat aan de mens werd geschonken door een bovennatuurlijke entiteit. Het stereotype beeld van deze kennisproductie en -verspreiding stelt dat wetenschappelijke kennis van bovenaf ontwikkeld wordt en vervolgens doorsijpelt naar de rest van de samenleving. Al snel ontwikkelden academici en voorlichters ideeën rond deze lineaire kennisstromen. Zo was er het model van de twee culturen. Vanuit dit standpunt bestonden er twee gescheiden werelden: een superieure elite en een passief publiek dat met een culturele achterstand te kampen had. De kloof tussen deze twee homogene groepen kon enkel overbrugd worden door actieve verspreiding van de kennis vanuit de elite. Toegepast op de landbouwsector zou dit betekenen dat landbouwwetenschappers alle agrarische kennis produceerden en dicteerden aan boeren, die als ontvangers optraden. Een latere adaptatie van dit model was het *diffusionist model*, waarin een intermediaire tussenschakel werd geïntroduceerd. Kennis stroomde dan niet rechtstreeks van producent naar consument, maar via tussenfiguren of bemiddelaars die zich in beide culturen bewogen, zogenaamde ‘culturele amfibieën’. Deze tussenfiguren pasten zich voortdurend aan en populariseerden de

²⁶ Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest*, 76.

²⁷ Yves Segers en Leen Van Molle, *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*, Boydell studies in rural history 2 (Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2022), 2.

kennis, als brug tussen wetenschap en de praktijk. Op die manier waren ze niet enkel kennisdragers, maar gaven ze de kennis ook vorm.²⁸

Het model van de twee culturen en het *diffusionist model* bleven bovenal top-downbenaderingen, waarin kennis zich maar in één richting verplaatst, namelijk van een actieve expert naar een passieve ontvanger, de boer. Tot diep in de jaren 50 en 60 werden deze dualistische modellen gehanteerd. Een nieuwe generatie landbouw- en wetenschapshistorici heeft zich ondertussen losgemaakt van deze stereotypen en beschouwt deze visies eerder als kortzichtig en achterhaald.²⁹ Als reactie op het lineaire voorlichtingsdenken introduceerden zij het AKIS-concept. AKIS staat voor *Agricultural Knowledge and Information Systems*, maar in recente jaren werd deze term ook vernieuwd naar *Agricultural Knowledge and Innovation Systems*. Waar informatie eerder verwees naar de traditionele actoren, benadrukt innovatie een breder scala aan vaak ook onverwachte personen en organisaties. Bijgevolg zal er in deze masterproef uitgegaan worden van een innovatie opvatting om zo veel mogelijk actoren te integreren. Het AKIS-concept analyseert ook informele relaties en interacties mee als onderdeel van een complex netwerk van kennisuitwisseling onder verscheidene actoren. Het gaat niet enkel over een verspreiding van de kennis, maar meer over een circulatie ervan. Wanneer we kennis zo zien, schenken we de kennis een vermogen toe om zich in meerdere richtingen te verplaatsen, grenzen te overschrijden en onderweg telkens opnieuw hervormd en heruitgevonden te worden door diverse actoren. AKIS promoot ook het idee dat boeren onder invloed van onderzoek, onderwijs et cetera ook kennis uitwisselen, herproduceren en terugsturen. Het patroon dat op die manier ontstaat vormt een complex netwerk van actoren die samen de kennis produceren en uitdragen.³⁰

Hoewel de geschiedenis en de rol van agrarische kennisnetwerken steeds meer aandacht krijgt, blijft historisch onderzoek naar het thema beperkt. Bestaande literatuur richt zich grotendeels op actuele vraagstukken, waarin de historische dimensie vaak onderbelicht blijft. Vele onderzoeken gaan over de nood aan aandacht van beleidsmakers voor netwerken in rurale regio's en in de landbouw. Zo vloeide er in recente jaren veel inkt over onderwerpen zoals klimaat, sociale media, ICT, ...³¹ Hoewel deze studies niet

²⁸ Segers en Van Molle, 1-2, 6-8; Hanne De Winter, “‘Kennisnetwerken in de landbouw’: Circulatie van bemestingskennis en -advies in België, 1840-1991’ (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven Faculteit Letteren, 2015), 20-22.

²⁹ Segers en Van Molle, *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*, 1-2, 6-8; De Winter, “‘Kennisnetwerken in de landbouw’: Circulatie van bemestingskennis en -advies in België, 1840-1991’, 20-22.

³⁰ Segers en Van Molle, *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*, 7; Lee-Ann Sutherland e.a., ‘New knowledge networks of small-scale farmers in Europe’s periphery’, *Land use policy* 63 (2017): 430.

³¹ Bijvoorbeeld:

Joseph Macharia en Hope Johnson, ‘Co-producing climate-smart agriculture knowledge through social networks Future directions for climate governance’, in *Governing the climate change regime: institutional integrity and integrity systems-producing climate-smart agriculture knowledge through social networks Future directions for climate governance*, onder redactie van T. Cadman, R. Maguire, en C. Sampford, vol. 2, Law Ethics and Governance Series 2 (Abingdon: Routledge, 2016), 212-34; Nigel Curry en Michael Winter, ‘The Transition to Environmental Agriculture in Europe: Learning Processes and Knowledge Networks’, *European Planning Studies* 8, nr. 1 (2000): 107-21; Elena Feo e.a., ‘Shedding Light into the Need

uitgaan van historisch onderbouwd onderzoek, onderstrepen ze wel de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van agrarische kennisnetwerken. Toch bestaan er al enkele specifieke historische werken. Zo schreef Bénédicte Ducatteeuw in 2012 een masterproef *Innovatie en kennisoverdracht in de champignonteelt van 1950 tot vandaag: casus: midden West-Vlaanderen*. Hierin brengt zij de evolutie van de champignonsector in kaart en stelt ze vast dat kennisnetwerken cruciaal waren voor het economisch succes van de sector.³² In 2015 schreef Hanne De Winter haar doctoraat “*Kennisnetwerken in de landbouw*” *Circulatie van bemestingskennis en -advies in België, 1840-1991*. In haar studie gaat De Winter verder dan het conceptuele gebruik van kennisnetwerken. Ze gaat gericht op zoek naar de verschillende actoren in het netwerk en analyseert de onderlinge relaties. Ze schetst daarbij een eigen analysemodel dat specifiek wordt toegepast op bemestingskennis.³³ Daarnaast verscheen in 2022 het boek *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000* onder redactie van Leen Van Molle en Yves Segers dat momenteel gezien kan worden als een standaardreferentie binnen het onderzoek naar agrarische kennisnetwerken. Bijgevolg is dit basiswerk ook een rode draad voor wie onderzoek naar het onderwerp wil doen, waaronder ook deze masterproef. Aan de auteurs van de verschillende bijdragen in het boek werd gevraagd om te onderzoeken welke trajecten agrarische kennis historisch heeft afgelegd en welke rol kennisnetwerken daarbij speelden. De redacteurs besluiten dat ondanks het lang dominante beeld van top-down kennisoverdracht, er tussen het laboratorium, de overheid en de boer complexe netwerken bestonden, waarin kennis circuleerde, maar ook bijgesteld, opgelegd of verworpen werd. Zij verklaren dat voorbeelden van netwerkonderzoek in agrarische en rurale geschiedenis schaars zijn. Ook in *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1750-2000* schetsen de hoofdstukken geen volledig kennisnetwerk, maar focussen de auteurs op bepaalde aspecten. Het werk kan bijgevolg gezien worden als een project van tien studies die elk een andere aanpak hebben. *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1750-2000* wil in essentie aantonen dat hoewel vaak niet nadrukkelijk aangehaald, agrarische kennisnetwerken alomtegenwoordig waren en roept op tot verder onderzoek.³⁴ Opnieuw moet hierbij opgemerkt worden dat aandacht voor bedrijfseconomische kennis in wezen ontbreekt en dat de focus van de auteurs vooral op technische innovaties ligt.

Daarnaast bestaan er talloze historische publicaties over landbouwonderwijs, -voorlichting, -onderzoek, ... waarin het idee van kennisnetwerken als onderliggende gedachte aanwezig is, zonder deze

---

of Knowledge Sharing in H2020 Thematic Networks for the Agriculture and Forestry Innovation’, *Sustainability* 14, nr. 7 (2022): 3951; Grainne Dilleen e.a., ‘Investigating knowledge dissemination and social media use in the farming network to build trust in smart farming technology adoption’, *Journal of Business & Industrial Marketing* 38, nr. 8 (2023): 1754-65.

³² Bénédicte Ducatteeuw, ‘Innovatie en kennisoverdracht in de champignonteelt van 1950 tot vandaag: casus: midden West-Vlaanderen.’ (onuitgegeven masterproef, Brussel, Hogeschool-Universiteit Brussel, 2012).

³³ De Winter, “‘Kennisnetwerken in de landbouw’: Circulatie van bemestingskennis en -advies in België, 1840-1991’.

³⁴ Segers en Van Molle, *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*, 10-11, 15.

expliciet te benoemen. Een eerste voorbeeld is *Islands of knowledge: Science and agriculture in the History of Latin America and the Caribbean* van Leida Fernandez Prieto. In dit artikel stelt Prieto vast dat regio's zoals Latijns-Amerika en het Caraïbisch gebied tijdens de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw actief bijdroegen aan de ontwikkeling en verspreiding van de tropische landbouwwetenschap. Zij beschouwt de verschillende gebieden als kenniscentra of *Islands of knowledge* die niet enkel kennis produceerden, maar die ook onderling uitwisselden en telkens opnieuw aanpasten aan de lokale omstandigheden. Hierdoor vervaagde de oorsprong van de wetenschappelijke tropische landbouwpraktijken.³⁵ In essentie stelt Prieto dus een transnationaal, zelfs transcontinentaal, kennisnetwerk voor. Een tweede voorbeeld is *Shifting Priorities: Dutch Agricultural Education and Local Knowledge Circulation, c. 1890-1970* van Ronald Plantinga en Harm Zwarts, opgenomen in de bundel *Planting Seeds of Knowledge*. Hierin onderzoeken de auteurs de veranderende rol van het landbouwonderwijs in het kennisnetwerk doorheen de tijd. Plantinga en Zwarts concluderen dat het Nederlandse landbouwonderwijs tot in de jaren 60 vooral gericht was op het overbrengen van kennis naar boeren op lokaal niveau. Na de Tweede Wereldoorlog verschoof de focus echter naar een meer gecentraliseerde en wetenschappelijke benadering, wat ten koste ging van de praktijkgerichtheid.³⁶ Dit onderzoek sluit aan bij het bekende werk van Jonathan Harwood. Hij wees erop dat binnen de landbouwwetenschappen steeds een spanningsveld bestaat tussen theorie en praktijk. Harwood spreekt van een *academic drift*, waarbij oorspronkelijk praktijkgerichte kennis steeds verder opschuift richting puur wetenschappelijk onderzoek, met als gevolg een verlies van voeling met de boer en het veld. Vooral in de negentiende en de twintigste eeuw was dit een veelvoorkomend fenomeen in de landbouw.³⁷ Het gaat hier echter niet enkel over recente literatuur, ook oudere werken passen in het onderzoeksveld van agrarische kennisnetwerken. Een voorbeeld is *The Arizona Agricultural Experiment Station: A History to 1917*, gepubliceerd in 1978 door Virginia Rice. In haar onderzoek licht Rice toe welke rol het station had in de opkomst van de commerciële landbouw in Arizona. In dit artikel gaat zij niet enkel na welke kennis ontwikkeld werd, toegepast op het droge klimaat van Arizona, maar benadrukt ze ook hoe belangrijk het station was voor nieuwe migrant-boeren die landbouwadvies zochten. Het station verspreidde deze kennis via allerlei publicaties, instituten, demonstraties, experimentele boerderijen et cetera.³⁸

³⁵ Leida Fernández Prieto, 'Islands of Knowledge: Science and Agriculture in the History of Latin America and the Caribbean', *Isis* 104, nr. 4 (2013): 788-97.

³⁶ Ronald Plantinga en Harm Zwarts, 'Shifting Priorities: Dutch Agricultural Education and Local Knowledge Circulation, c. 1890–1970', in *Planting Seeds of Knowledge*, onder redactie van Heinrich Hartmann en Julia Tischler, 1ste dr., Agriculture and Education in Rural Societies in the Twentieth Century 24 (Berghahn Books, 2023), 142-67.

³⁷ De Winter, "'Kennisnetwerken in de landbouw': Circulatie van bemestingskennis en -advies in België, 1840-1991', 29-31; Jonathan Harwood, 'Understanding Academic Drift: On the Institutional Dynamics of Higher Technical and Professional Education', *Minerva* 48, nr. 4 (2010): 413-14.

³⁸ Virginia E. Rice, 'The Arizona Agricultural Experiment Station: A History to 1917', *Arizona and the West* 20, nr. 2 (1978): 136, 140.

Dit is slechts een zeer kleine selectie voorbeelden uit een onuitputtelijke lijst van landbouwhistorische studies die passen binnen het kader van agrarische kennisnetwerken.³⁹ Een ruraal historicus hoeft doorgaans dan ook niet ver te zoeken om een verband te vinden tussen zijn/haar onderzoek en het groeiende onderzoeksveld van agrarische kennisnetwerken.

Landbouwboekhouden

In de afgelopen twee decennia valt er een duidelijke toename van de researchproductiviteit waar te nemen in het onderzoeksveld van de landbouwboekhouding. Dit valt allereerst toe te schrijven aan de toepassing van landbouwboekhoudkundige literatuur in milieuonderzoek en recenter ook aan het gebruik van informatietechnologie die internationaal onderzoek en ontwikkeling bevordert. Toch ontbreekt ook bij onderzoek over landbouwboekhouding vaak nog een historische dimensie. Net zoals bij kennisnetwerken ligt de focus namelijk vooral op de milieuwetenschappen en landbouw- en biologische wetenschappen. *Ninety-Three Years of Agricultural Accounting Studies in Scopus Journals: A Bibliometric Analysis from 1923 to 2020* stelt dat deze 45% van de landbouwboekhoudingsstudies uit de Scopus database vertegenwoordigen. Een voorbeeld van zo'n onderzoek is *The importance of accounting-integrated information systems for realising productivity and sustainability in the agricultural sector*. De kunst- en geesteswetenschappen daarentegen, staan maar in voor 1.14% van het totaal.⁴⁰ Daarnaast is management accounting, waartoe de bedrijfseconomische boekhouding behoort, ook een onderdeel waar relatief weinig aandacht aan besteed wordt in onderzoek.⁴¹ Het overgrote deel hanteert bovendien een kwantitatieve en geen kwalitatieve aanpak, aangezien deze vaak een belangrijke positie in economische analyse inneemt.⁴²

³⁹ Andere voorbeelden zijn ook:

Lourenzo Fernández-Prieto, David Soto-Fernández, en Bruno Esperante, 'How farmers adopt new technologies: connections between farmer and technician knowledges in Galicia (NW Iberian Peninsula) (1880–1940)', *Rural history* 35, nr. 1 (2024): 152-69; Leen Van Molle, 'Kulturkampf in the countryside. Agricultural education, 1800-1940: a multifaceted offensive', in *Land, Shops and Kitchens: Technology and the Food Chain in Twentieth-Century Europe*, vol. 7 (Turnhout: Brepols Publishers, 2005), 139-69; Aurélie Cardona, Amélie Lefèvre, en Sylvaine Simon, 'Les stations expérimentales comme lieux de production des savoirs agronomiques semi-confinés: Enquête dans deux stations INRA engagées dans l'agro-écologie', *Revue d'anthropologie des connaissances* 12, nr. 2 (2018); Charles E. Rosenberg, 'Science, Technology, and Economic Growth: The Case of the Agricultural Experiment Station Scientist, 1875-1914', *Agricultural history* 45, nr. 1 (1971): 1-20; Juan Pan-Montojo, *Apostolado, profesión y tecnología: una historia de los ingenieros agrónomos en España* (Blake & Helsey, 2005).

⁴⁰ Ibrahim Mohammed Umar e.a., 'Ninety-three years of agricultural accounting studies in Scopus journals: a bibliometric analysis from 1923 to 2020', *Journal of Accounting in Emerging Economies* 12, nr. 5 (2022): 745-48; Mustafa Killi en İlker Kefe, 'Bibliometric network mapping of farm accounting studies using a comprehensive dataset', *Data in Brief* 54 (2024): 4; Joanne Tingey-Holyoak e.a., 'The importance of accounting-integrated information systems for realising productivity and sustainability in the agricultural sector', *International Journal of Accounting Information Systems* 41 (2021): 100512.

⁴¹ Umar e.a., 'Ninety-three years of agricultural accounting studies in Scopus journals: a bibliometric analysis from 1923 to 2020', 752; Sinclear R. Ndemewah, Kevin Menges, en Martin RW Hiebl, 'Management accounting research on farms: what is known and what needs knowing?', *Journal of accounting & organizational change* 15, nr. 1 (2019): 59.

⁴² Ivan Milojevic, Dalibor Krstic, en Jovan Bukovala, 'Accounting Information as the Basis for Strategic Management of Agricultural Enterprises', *Ekonomika Poljoprivreda-Economics of Agriculture* 68, nr. 4 (2021): 1123.

Nochtans zijn dit soort boekhoudkundige gegevens en rekeningen per definitie historisch. De boer gebruikt ze namelijk als gids voor toekomstige resultaten.⁴³ *Historical development of agricultural accounting and difficulties encountered in the implementation of agricultural accounting* is een voorbeeld van een studie die zowel kijkt naar de bredere historische ontwikkeling van landbouwboekhouden als de obstakels die gepaard gingen bij de implementatie ervan.⁴⁴ Een ander werk dat ook de rijke geschiedenis van landbouwboekhouding in de verf zet is Giraudeau's *The farm as an accounting laboratory: an essay on the history of accounting agriculture*. De auteur beschouwt de boerderij als een boekhoudlaboratorium waarbij technieken worden uitgetest, opgenomen en door talloze actoren gemanipuleerd worden. In die zin stelt Giraudeau dat dé landbouwboekhouding bijgevolg niet bestaat, de vormen en toepassingen ervan zijn afhankelijk van zeer specifieke economische, sociale, politieke, juridische en morele contexten waardoor dé geschiedenis ervan ook niet mogelijk is.⁴⁵

Toch bestaan er al enkele internationale werken over de geschiedenis en het belang van landbouwboekhouding.⁴⁶ Voor Nederland leverden Gelderblom en Hendriks met *Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940* een waardevolle bijdrage. Zij schuiven een eerder onorthodox beeld naar voren over de beweegredenen van boeren om te boekhouden. Volgens hen viel de invoering van meer geavanceerde boekhoudkundige methoden wel samen met een beweging om wetenschap en technologie toe te passen in functie van een productieverhoging, maar waren het vooral fiscale overwegingen die van belang waren. Boeren wilden hun belastingaanslag zo laag mogelijk houden en hadden daarvoor nauwkeurige informatie nodig over hun totale inkomen via de boekhouding.⁴⁷ Voor het Verenigd Koninkrijk schreef Jack *Protecting agricultural accounting in the UK*. Zij hanteert wel het traditionele productieverhogingsparadigma. Jack alludeert hierbij al op het bestaan van een netwerkstructuur. Het concept kennisnetwerk zelf hanteert ze niet, maar vertrouwde elementen zoals adviseurs en actoren van de landbouwvoorlichting zijn duidelijk aanwezig. Zo schrijft ze:

⁴³ Sydney C. James en Everett Stoneberg, *Farm accounting and business analysis*, 2nd ed. (Ames: Iowa State university press, 1979), 5.

⁴⁴ Zeki Doğan, Seçkin Arslan, en Ayşe Gül Köksal, 'Historical Development of Agricultural Accounting and Difficulties Encountered in the Implementation of Agricultural Accounting', *International journal of food and agricultural economics* 1, nr. 2 (2013): 107-16.

⁴⁵ Martin Giraudeau, 'The farm as an accounting laboratory: an essay on the history of accounting and agriculture', *Accounting History Review* 27, nr. 2 (4 mei 2017): 201-2, 210-11.

⁴⁶ Andere voorbeelden zijn ook:

Markus Lampe en Paul Sharp, 'A quest for useful knowledge: the early development of agricultural accounting in Denmark and Northern Germany', *Accounting History Review* 27, nr. 1 (2017): 73-99; Nathalie Joly, 'Shaping records on the farm: agricultural record keeping in France from the nineteenth century to the Liberation', *The Agricultural History Review* 59, nr. 1 (2011): 61-80; Jill Hooks en Ross E. Stewart, 'Farmers, Politics, and Accounting: The History of Standard Values — an Accounting Convenience or Political Arithmetic?', *The Accounting Historians Journal* 38, nr. 2 (2011): 47-74; George J. Kitsopanis, 'Twenty five years (1955–1980) of farm management research in Greece (by the use of records and accounts)', *Oxford Agrarian Studies* 11, nr. 1 (1982): 108-23.

⁴⁷ Daan Hendriks en Oscar Gelderblom, 'Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940', *Agricultural history review* 70, nr. 1 (2022): 48.

“However, this highly institutionalised practice is not found in a single organisation but in an organisational field made up of three groups of actors—Government, agricultural services and farmers. [...] All the actors are loosely coupled into an organisational form, and the accounting practice originated from post-war attempts by Government economists to create a cohesive national agricultural industry.”⁴⁸

Sterker nog, hier komt een actor-centraal netwerk naar voren, waarin ze het belang van de agency van de boeren beklemtoont. Zo verklaart Jack dat ondernemende boeren vaak zelf boekhoudmethoden ontwikkelden, niet enkel op basis van advies, maar ook vanuit de kennis van hun eigen bedrijf.⁴⁹ Een studie waar wel al letterlijk verwezen wordt naar kennisnetwerken en landbouwboekhouding is *Agricultural Economists and the Adoption of Farm Accounting Principles in Germany, Switzerland and Austria* geschreven door Lichani. In haar research verkent zij de rol van verschillende landbouwexperts en boekhoudkantoren in het verspreiden van landbouwboekhoudkundige kennis en hun positionering binnen dat kennisnetwerk. Zij benadrukt hoe landbouwboekhouding op zich een uitermate geschikte casus is voor kennisnetwerkonderzoek omwille van haar dubbele functie. Enerzijds bevordert landbouwboekhouding immers het rationeel en efficiënt bedrijfsbeheer van boeren. Anderzijds zijn boekhoudkundige resultaten en gegevens ook van essentieel belang voor de vormgeving van overheidsbeleid. In haar analyse onderstreept Lichani het belang van de intermediaire positie van boekhoudkantoren bij dit proces.⁵⁰ Net zoals het werk van Lichani zich toelegt op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw doen Auderset en Moser dat ook, maar dan expliciet voor Zwitserland alleen. In *Die numerische Zergliederung des Agrarischen. Landwirtschaftliche Buchhaltung und Statistik* uit hun boek *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft: Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850-1950)* beschrijven zij de bedrijfseconomische boekhouding als een soort *lingua franca* die de agrarische kennis kon vertalen naar cijfers, die begrijpelijk en inzetbaar waren in de nieuwe agrarisch-industriële kennismaatschappij. Volgens hen werd het op die manier mogelijk om kennis te delen tussen twee zeer verschillende sectoren zoals de landbouw en de industrie. Hoewel dit het centrale argument van het boek is, illustreren ze in dit hoofdstuk zeer mooi hoe bedrijfseconomisch boekhouden steeds meer aangepast en geïntegreerd werd in de landbouw. Bovendien

⁴⁸ Lisa Jack, ‘Protecting agricultural accounting in the UK’, *Accounting Forum* 30, nr. 3 (2006): 240-41.

⁴⁹ Jack, 228.

⁵⁰ Myriam Lichani, ‘Agricultural Economists and the Adoption of Farm Accounting Principles in Germany, Switzerland and Austria’, in *KUleuven workshop: The Role of Technicians and Agricultural Experts in the Modernisation of European Agriculture (1880–1980)*, 2024, 3-4.

is dit opnieuw een goed voorbeeld van een studie die niet specifiek aangeeft dat het kennisnetwerken onderzoekt, maar wel in deze categorie zou kunnen vallen. Auderset en Moser schetsen hier eigenlijk een netwerk van experts en instellingen die elk hun steentje bijdroegen om de boekhoudkundige kennis steeds opnieuw af te toetsen en te hervormen aan de kenmerken van de landbouw.⁵¹

Voor de Belgische casus bestaat nog geen historisch onderzoek naar de bedrijfseconomische boekhouding in de landbouw. In 1985 schreven Everaet en andere onderzoekers van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) wel een rapport genaamd *Boer en landbouwboekhouding*. Het LEI was een wetenschappelijke instelling die boekhoudingen bijhield en analyseerde. Hoewel dit vooral een kwantitatief onderzoek is op basis van cijfers uit 1983, is het een belangrijk werk voor elk onderzoek naar de landbouwboekhouding in België. Zo begint de studie bijvoorbeeld met een beperkt historisch overzicht van de inspanningen die op dit vlak in België geleverd zijn vanaf de jaren 30.⁵²

Onderzoeksvraag

In recente jaren werd dus al heel wat bijgedragen aan onze kennis over agrarische kennisnetwerken, ook al geven auteurs van vele publicaties dit vaak niet zo aan. Wat echter voor de Belgische casus nog niet verkend is, is het opvallende potentieel voor interdisciplinair historisch onderzoek naar het belang van landbouwboekhouding. Voor de combinatie van deze twee opkomende onderzoeksdomeinen werd al een eerste aanzet gegeven. Een uitgebreide studie van de bedrijfseconomische boekhouding in België werd echter nog niet uitgevoerd. Bovendien beperkt het onderzoek van Lichani en Auderset en Moser zich enkel tot de productie en verspreiding van boekhoudkundige kennis tot 1950, met een duidelijke top-downbenadering.

De onderzoeksvraag van deze masterproef luidt: **Hoe functioneerde het kennisnetwerk dat zich vormde rond de introductie, verspreiding en acceptatie van de bedrijfseconomische boekhouding in de Belgische landbouw, 1950-1984?** Dit houdt niet enkel een analyse van de betrokken actoren in. Ook diepgaandere vragen zullen beantwoord worden, zoals: hoe positioneerden de verschillende actoren zich in het kennisnetwerk? Welke impliciete en expliciete doelstellingen lagen aan de basis van de promotie van deze kennis en welke impact had dat? Op welke manier werd deze innovatie overgedragen en vooral hoe werd deze informatie, al dan niet bewust, aanvaard, verworpen of bijgestuurd? Langs welke paden kon deze kennis circuleren en in welke richtingen gebeurde dat? Was de boer een actieve of een passieve actor in het kennisnetwerk? Een extra aspect van dit onderzoek is de rol van de vrouw binnen het kennisnetwerk.

⁵¹ Peter Moser en Juri Auderset, 'Die numerische Zergliederung des Agrarischen. Landwirtschaftliche Buchhaltung und Statistik', in *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft* (Duitsland: Bohlau Verlag GmbH & Cie, 2018), 49, 63.

⁵² H. Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, LEI-nota's 100 (Brussel: LEI, 1985).

Hoewel de boer steeds meer erkend wordt als een actieve actor, blijft de positie van de boerin onderbelicht. Zo komt ‘farmer’s wife’ bijvoorbeeld helemaal niet voor in *Agricultural Knowledge Networks in Rural Europe, 1700-2000*. De woorden ‘women’ en ‘woman’ komen alles samen vijf keer voor in het boek, waarvan geen enkele verwijzing de vrouw echt als factor meerekent, maar haar veeleer terloops vermeldt.⁵³ Ik zal me in deze masterproef bijgevolg ook buigen over de rol van de vrouw als actor binnen het kennisnetwerk. Hoe belangrijk was de boerin voor het proces van kennisverspreiding? Door het agrarisch kennisnetwerk in zijn geheel te bestuderen, zal ik eveneens trachten af te toetsen in hoeverre deze bedrijfseconomische casus past binnen het analysekader van het AKIS-concept.

1950-1984 is geen willekeurig gekozen periode. Zoals al eerder uiteengezet, veranderde na de Tweede Wereldoorlog zowel het karakter van de Belgische landbouw als de wijze waarop kennis werd overgedragen. Het is bovendien pas vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw dat de bedrijfseconomische boekhouding op systematische wijze werd gepromoot en toegepast.⁵⁴ 1950-1984 is dus de periode waarin de bedrijfseconomische boekhouding opkwam en aan meer populariteit won in België. Het specifiek eindjaar 1984 is eveneens betekenisvol. De internationalisering van de landbouw die ik hierboven al aangegeven heb, had ook haar nadelen. Op het einde van de jaren 60 draaide dit beleid uit in een internationale overproductie en kregen de Europese boeren af te rekenen met boterbergen, melkplassen et cetera.⁵⁵ Als reactie hierop kwam het Plan-Mansholt dat streefde naar minder, maar bekwame boeren met grote moderne bedrijven.⁵⁶ Dit plan stootte op fors verzet van de boeren, aangezien zij vreesden voor het verdwijnen van het familiale bedrijf. Bovendien had het plan zelfs een averechts effect: de overschotten namen nog toe. Uiteindelijk kwamen er pas echt fundamentele hervormingen toen de melkquota en kwaliteitsmaatregelen ingevoerd werden in 1984. Met als gevolg dat de melkplassen en boterbergen geleidelijk aan verdwenen.⁵⁷ Het jaar 1984 wordt in de literatuur gezien als een symbolisch jaartal vanaf wanneer niet alleen nationale, maar ook Europese regulering van de land- en tuinbouwsector toenam. Boeren werden bijvoorbeeld graan- of melkquota opgelegd en konden niet meer zomaar produceren zoals ze wilden. 1984 markeerde het symbolische einde van een lange periode waarin investering en groei centraal stond in de landbouw. Het kondigde een nieuw tijdperk aan.⁵⁸ Daarnaast was het ook specifiek een belangrijk jaartal in de geschiedenis van de bedrijfseconomische boekhouding. Zo

⁵³ Segers en Van Molle, *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*, 36, 64, 156, 190-91.

⁵⁴ Hein Nackaerts, *Groententeelt in openlucht*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 4 januari 1976), <https://cagnet.be/item/F001692>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/289: *Groenteteelt in openlucht. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 04-01-1976*, 1976.

⁵⁵ Segers e.a., *Leven van het land*, 115.

⁵⁶ Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest*, 53.

⁵⁷ Demasure, *Boer: het noeste leven in West-Vlaanderen*, 41; Noël Devisch, Jacques Van Outryve, en Roger Walbers, *Waar is die boer gebleven?: landbouw als het canvas van de maatschappij*, Kopstukken in Vlaanderen (Leuven: Davidsfonds, 2008), 37.

⁵⁸ Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest*, 38-39.

gaf de Boerenbond in 2004 aan dat de invoering van groeibeperkingen zoals de melkquota leidde tot een verminderde aandacht voor bedrijfseconomie en zelfs een daling in het aantal boekhoudingen.⁵⁹

Bronnen en methode

Zoals bij elk historisch onderzoek is ook voor deze masterproef een aangepaste en goed doordachte bronnenselectie en methodologie nodig. Vanwege de aard van mijn onderzoek, koos ik niet voor een kwantitatieve aanpak, zoals vaak het geval is bij landbouwboekhoudkundig onderzoek, maar wel voor kwalitatief onderzoek om de sociale en culturele aspecten van kennisnetwerkonderzoek te onderstrepen.

Om het perspectief van de institutionele actoren te analyseren, zal ik in de eerste plaats een beroep doen op drie vaktijdschriften. Dit is geen arbitraire keuze. Uit de literatuur blijkt namelijk dat dit communicatiekanaal zowel vroeger als vandaag beschouwd kan worden als de belangrijkste voorlichtingsstrategie in de landbouw.⁶⁰ Bovendien wordt in deze periodieken vaak verwezen naar andere voorlichtingsmanieren zoals: het bezoek van een voorlichter op de boerderij, cursussen, vergaderingen, ... Juist vanwege deze verwevenheid met andere voorlichtingspraktijken zijn dergelijke vaktijdschriften bijzonder geschikt voor kennisnetwerkonderzoek. Allereerst koos ik bewust voor het Landbouwtijdschrift en bijvoorbeeld niet de koerier van het LEI. Deze lijkt in eerste instantie de meest aangewezen keuze, aangezien het LEI de instelling was die zich bezighield met de bedrijfseconomische boekhouding. Desondanks waren de publicaties die in deze koerier verschenen veeleer interpretaties en resultaten van boekhoudkundige cijfers, waaruit waarschijnlijk geen kennisnetwerk-gerelateerde informatie kan gehaald worden. Het Landbouwtijdschrift werd uitgegeven door het ministerie van Landbouw van 1948 tot 1992 en past bijgevolg perfect binnen het kader van de moderniseringscampagne van de overheid na de Tweede Wereldoorlog. Het Landbouwtijdschrift heeft als hoofddoelgroep de landbouwdeskundigen, onderzoekers en beleidsmedewerkers, met andere woorden de voorlichters en niet de boeren. Toch bleef de verspreiding van kennis naar de boer een belangrijke ambitie, met als gevolg dat het ministerie van Landbouw in 1971 startte met de publicatie van *Agricontact* gericht naar een ruimer publiek en waardoor het Landbouwtijdschrift een nog sterkere wetenschappelijke inslag kreeg. Landbouwtijdschrift kan dus niet onderzocht worden zonder ook *Agricontact* onder de loep te nemen. *Agricontact* is niet alleen een

⁵⁹ G. Van Keerberghen en A. Vandenbosch, 'Focus op ... vijftig jaar landbouwboekhouding', *Management & Techniek* 9, nr. 18 (2004): 33.

⁶⁰ H. Everaet, *Boer en landbouwvoorlichting*, LEI-schriften 169/RR-161 (Brussel: LEI, 1977), 4, 23; Feo e.a., 'Shedding Light into the Need of Knowledge Sharing in H2020 Thematic Networks for the Agriculture and Forestry Innovation', 6.

noodzaak, maar heeft ook een andere en interessante invalshoek dan het Landbouwtijdschrift aangezien het blad zich rechtstreeks tot de boer richtte.⁶¹

Naast overheidspublicaties, is het belangrijk om ook intermediaire organen zoals de Boerenbond te bekijken. De Boerenbond was en is de voornaamste belangenorganisatie van de boeren in België en Vlaanderen. Zo zou opgemerkt kunnen worden dat het Algemeen Boerensyndicaat (ABS) ook een optie was om te onderzoeken. Het ABS is echter kleiner en was in deze periode nog niet voldoende georganiseerd.⁶² Ik heb ervoor gekozen om Bij de Haard, het tijdschrift van de Boerinnenbond te onderzoeken en bijvoorbeeld niet De Boer. Op deze manier kan gekeken worden welke initiatieven de Boerenbond aan zijn leden voorstelde, maar ook welke rol de vrouw in dat verhaal speelde. Die vrouwelijke component in Bij de Haard zal dus nog een extra dimensie geven aan mijn onderzoek. Op het eerste gezicht lijkt Bij de Haard te focussen op het gezinsleven en opvoeding. Hoewel deze notie duidelijk aanwezig bleef, werd ook hoe langer hoe meer plaats gemaakt voor politieke, sociale en economische thema's.⁶³ De Boerinnenbond was echter maar een van de bouwstenen waaruit de Boerenbond bestond. Daarom werd aanvullend op de tijdschriften ook het tv-programma Voor Boer en Tuinder geanalyseerd om een breder beeld van de Boerenbond als actor te kunnen geven. Op initiatief van Hein Nackaerts, hoofd van de cultuurdienst van de Boerenbond, werd in 1959 besloten door de toenmalige openbare omroep BRT en de Boerenbond om samen een televisieprogramma in te richten. De bedoeling van Voor Boer en Tuinder was om het televisie-medium te gebruiken als een eigentijds voorlichtingsmiddel complementair met de geschreven en gesproken voorlichting. Het programma vertegenwoordigde niet alleen de Boerenbond als organisatie, het was ook een echte spreekbuis voor de landbouwsector in het publiek debat. In deze afleveringen kwamen niet alleen experts, maar ook boeren zelf vaak aan bod. Voor Boer en Tuinder werd uitgezonden tot en met 1988. Recent hebben deze historische documenten een herwaardering ondergaan en ook in dit onderzoek zijn deze afleveringen bruikbaar.⁶⁴ Zo zijn er verschillende afleveringen die expliciet verwijzen naar de landbouwboekhouding. Naast het beeldmateriaal zelf, zijn ook de scripts met aantekeningen en algemene documenten zoals bijhorende teksten die later in de pers verschenen bewaard.

⁶¹ Krista Caimo, Kristel Rosier, en Leen Van Molle, 'Mededeelingen van het ministerie van landbouw (1948-1992) (periodiek)', ODIS, 2017,

<https://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=simple&search=Landbouwtijdschrift&lng=nl>; Krista Caimo e.a., 'Agricontact (1972-[1998]) (periodiek)', ODIS, 2017, <https://www.odis.be/hercules/toonPUB.php?id=41018>.

⁶² Bart Coppein, 'Met de drietand in de rug!: Het Algemeen Boerensyndicaat en de doorbraak van het direct agrarisch syndicalisme in Vlaanderen (1962-1969)' (Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2002), 181.

⁶³ Deze inhoudelijke evolutie wordt ook treffend geïllustreerd door de naamswijzigingen van het tijdschrift: De Boerin (1909), Bij de Haard (1949), Eigen Aard (1987) en Vrouwen met Vaart (2005). Krista Caimo e.a., 'De boerin (1909-) (periodiek)', ODIS, 2017, <https://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=simple&search=De%20boerin&lng=nl>.

⁶⁴ 'Boeren op de buis: "Voor Boer en Tuinder" door de jaren heen (1959-1988)', Centrum Agrarische Geschiedenis, geraadpleegd 16 december 2024, <https://cagnet.be/page/boeren-buis>; 'Iconisch televisieprogramma "Voor Boer en Tuinder" opnieuw te zien op het kleine scherm', Centrum Agrarische Geschiedenis, geraadpleegd 16 december 2024, <https://cagnet.be/page/slovent-vbet>.

Aangezien de afleveringen vaak niet volledig bewaard zijn gebleven, zijn deze scripts ook belangrijke bronnen voor dit onderzoek.⁶⁵

Door een combinatie van de hierboven beschreven tijdschriften en het televisieprogramma, probeer ik in deze masterproef een zo representatief mogelijk beeld te geven van de institutionele literatuur van de tijd. Uiteraard waren het ministerie van Landbouw en de Boerenbond niet de enige belanghebbende actoren aan de institutionele zijde van het netwerk, maar de besproken bronnen zullen vermoedelijk ook de ontbrekende actoren zichtbaar maken. Stuk voor stuk zullen deze jaargangen doorgenomen en bestudeerd worden. De gebruikte methode leunt echter dichter aan bij een *close reading* dan een discoursanalyse. Voor dit onderzoek is wat er gecommuniceerd werd namelijk belangrijker dan op welke manier taal daarvoor gebruikt werd.⁶⁶ Bij *close reading* speelt de taal wel mee, maar weegt deze minder zwaar door. Maar wat is een *close reading* precies? Vaak wordt hiervoor verwezen naar een bekende uitspraak van Francis Bacon:

*“Some books are to be tasted, other to be swallowed, and some few to be chewed and digested: That is, some books are to be read only in parts; others to be read, but cursorily, and some few to be wholly and with diligence and attention.”*⁶⁷

Hoewel Bacons metafoor van “*chewed and digested*” tot de verbeelding spreekt, blijft deze methodologie moeilijk af te bakenen. Elke onderzoeker zal zijn of haar *close reading* namelijk op een andere manier invullen. Lezers hebben andere interesses, doelen, vragen, theorieën, ... en teksten bezitten verschillende kwaliteiten die de specifieke keuzes op elk moment van het leesproces beïnvloeden. Om bij deze methode toch een zeker mate van transparantie te verzekeren zal ik hier Ane Ohrviks drie stappen van *close reading* en mijn gemaakte keuzes daarbij toelichten.

Volgens Ohrvik moet eerst nagegaan worden of de tekst leesbaar is en met welk doel deze gelezen wordt. In dit onderzoek is de leesbaarheid van de bronnen zeker geen probleem, aangezien de tijdschriften gepubliceerde en Nederlandstalige teksten zijn. De moeilijkheid ligt eerder in de afbakening van de relevantie. Bovengenoemde tijdschriften bevatten namelijk een schat van informatie, maar niet alle stukken beantwoorden aan het doel van deze masterproef. Een volledige *close reading* van drie maandelijkse tijdschriften zou bijzonder tijdrovend en bovendien weinig efficiënt zijn. Ik koos ervoor om voor Landbouwtijdschrift en Agricontact eerst de inhoudstafels te raadplegen en zo te bepalen hoe waardevol de individuele artikels waren voor mijn onderzoek. De geselecteerde artikels werden vervolgens vluchtig

⁶⁵ Het Archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts) is volledig gedigitaliseerd en kon ik via OCR doorzoeken.

⁶⁶ Harry van den Berg, ‘Discoursanalyse’, *KWALON (Amsterdam)* 9, nr. 2 (2004): 30,39.

⁶⁷ Ane Ohrvik, ‘What is close reading? An exploration of a methodology’, *Rethinking History* 28, nr. 2 (2024): 238-39.

doorgenomen op relevantie, gefotografeerd en op datum georganiseerd in het *digital content management system* Tropy. Dit liet toe om de bronnen flexibel te herstructureren en later sneller terug te vinden.⁶⁸ Voor Bij de Haard werd op een gelijkaardige manier te werk gegaan. Om de hoeveelheid hier behapbaar te houden, kon gezocht worden via *Optical Character Recognition* (OCR), dankzij de digitalisering door het KADOC en het Centrum Agrarische Geschiedenis. Door te zoeken op de term “boekh”, kon ik de relevante artikels efficiënt terugvinden. Een tweede stap in Ohrviks proces is het verkennen van de tekst. In deze fase werden de geselecteerde artikelen volledig en aandachtig gelezen, inhoudelijk geconceptualiseerd en de eerste oordelen geveld. In de derde en laatste stap werden die observaties en analyses geïnterpreteerd en gepresenteerd als een conclusie. Met andere woorden, de teksten en mijn aantekeningen legde ik nog eens naast elkaar in combinatie met andere bronnen en secundaire literatuur om zo het unieke met de bredere context te verbinden en uiteindelijk mijn bevindingen voor te stellen in de vorm van een geschreven masterproef.⁶⁹

Zowel de tijdschriften als Voor Boer en Tuinder vertegenwoordigen een top-downbenadering. Wat hier echter nog niet aan bod gekomen is, is hoe de boeren erover dachten en hoe zij dat netwerk zagen. Zowel in Bij de Haard als in Voor Boer en Tuinder komen al heel wat getuigenissen van boeren en boerinnen aan bod. Net zoals bij alle voorgenoemde bronnen, moet hierbij rekening gehouden worden dat daar eigenbelangen van de instituties mee gemoeid waren. Bronnenmateriaal dat enkel deze kant van het kennisnetwerk illustreert is zeer moeilijk te vinden. De boer of boerin zelf zou daarvoor namelijk zijn of haar gedachten over de bedrijfseconomische boekhouding zelfstandig moeten neerschrijven en evenzeer bewaren. Door dit tekort aan bronnen die een antwoord konden bieden op de onderzoeksvraag, werd vrij snel de keuze gemaakt om ook aan mondelinge geschiedenis te doen. Bij sociale en culturele geschiedenis is inleving via persoonlijke ervaringen, herinneringen en meningen namelijk van groot belang.⁷⁰ Hiervoor werden zes interviews afgenomen van vertellers met een divers profiel. Op het eerste gezicht lijkt dit aantal beperkt in vergelijking met bijvoorbeeld de 44 interviews in *Boerentrots en ondernemersgeest*.⁷¹ Het organiseren en verwerken van interviews is echter een zeer tijdrovend proces. Er wordt aangeraden om liever een beperkter aantal interviews met een verkennende blik diepgaand te bestuderen dan om absolute volledigheid na te streven.⁷² Ik merkte ook al snel dat de getuigenissen van de verschillende vertellers sterk overeenkwamen en meer interviews waarschijnlijk niet snel zouden leiden tot veel nieuwe inzichten. Mondelinge geschiedenis brengt niettemin ook methodologische uitdagingen met zich mee. Ten eerste heb

⁶⁸ Ohrvik, 247-51, 256; Helle Strandgaard Jensen, ‘Archives, Mismatches, Hacks! Overcoming Archival Boundaries in Transnational Research’, *VIEW Journal of European Television History and Culture* 12, nr. 24 (2023): 6.

⁶⁹ Ohrvik, ‘What is close reading? An exploration of a methodology’, 247-51, 256.

⁷⁰ Patricia Leavy, *Oral history*, Understanding qualitative research (New York: Oxford university press, 2011), 9-10, 23.

⁷¹ Martens, *Boerentrots en ondernemersgeest*, 7.

⁷² Jan Bleyen en Leen Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?* (Leuven: Acco, 2012), 64, 139.

ik ervoor gezorgd dat de verschillende vertellers een divers profiel hadden wat betreft leeftijd, specifieke landbouwsector en gender, maar ik kon bijvoorbeeld geen interview afnemen van een boer die actief deelnam aan de landbouw in de jaren 50.⁷³ Voor deze masterproef voorzie ik echter niet dat dit een groot probleem zal zijn, omwille van de grote hoeveelheid bronnenmateriaal te vinden in de tijdschriften. Bovendien werd snel zichtbaar dat er ruwweg in de eerste tien jaar van de onderzochte periode relatief weinig aandacht besteed werd aan bedrijfseconomisch boekhouden. Een tweede probleem is dat van subjectiviteit. Dit probleem zal ik toelichten aan de hand van een citaat uit het boek *Wat is mondelinge geschiedenis?*: “Zo dobert mondelinge geschiedenis heen en weer tussen het verleden en het heden waarin verhalen door ontmoeting tot stilstand komen.”⁷⁴ Deze zin toont dat mondelinge bronnen niet zozeer ‘dood’ zijn zoals gezegd kan worden van klassiek archiefmateriaal. Mondelinge geschiedenis komt immers tot stand door een ontmoeting en is op zich een soort dialoog van levende mensen over het verleden. Dit heeft als gevolg dat vertellers dikwijls geen pure ‘feiten’ aanbieden en zich vaak vergissen, overdrijven, liegen ... De interviews mogen dan ook niet gezien worden als een direct contact met het verleden, maar eerder als een getuigenis. Het is juist hun interpretatie over de bedrijfseconomische boekhouding die mijn aandacht trekt. Daarnaast kan het woord ‘ontmoeting’ ook als problematisch beschouwd worden. Voor elke historicus geldt dat hij of zij door de gemaakte keuzes en interpretaties aanwezig is in zijn of haar werk. Bij mondelinge geschiedenis gaat dit nog een stapje verder: de interviewer is namelijk actief betrokken bij het ontstaan van de bron. Het is dus ook belangrijk voor de interviewer om zich bewust te zijn van zijn of haar rol.⁷⁵ Maar ook dit aspect van mondelinge geschiedenis lijkt juist waardevol voor mijn onderzoek. Ik heb namelijk het geluk opgegroeid te zijn in een agrarische omgeving, waardoor contacten leggen en vertrouwen winnen van vertellers een stuk vlotter ging. Chantal Bisschop beschrijft bijvoorbeeld hoe zij bij haar doctoraat over de geschiedenis van de Landelijke Gilden dankbaar gebruikmaakte van haar rurale identiteit om een ‘ons kent ons’ gevoel te creëren. Toch moet hier nog eens benadrukt worden dat deze subjectiviteit niet in de weg mag staan van kritisch historisch onderzoek. Ten slotte werden de interviews doelbewust pas in een later stadium van het onderzoeksproces afgenomen, na de literatuur en gedrukte bronnen doorgenomen te hebben, om op die manier zo geïnformeerd mogelijk met mensen in gesprek te gaan.⁷⁶

⁷³ In bijlage 2 is er voor elke verteller een identificatiefiche te vinden.

⁷⁴ Bleyen en Van Molle, *Wat is mondelinge geschiedenis?*, 154.

⁷⁵ Bleyen en Van Molle, 9,18, 120-21, 153.

⁷⁶ Chantal Bisschop, ‘Een verhaal van mensen en structuren. Interviewen over rurale organisaties’, *Revue belge de philologie et d’histoire* 92, nr. 2 (2014): 674, 683.

Strategie en praktische afspraken

De structuur van deze masterproef is opgebouwd rond vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk bespreekt de meest voor de hand liggende actoren binnen het kennisnetwerk. Het tweede hoofdstuk gaat vervolgens dieper in op hun doelstellingen, de gehanteerde verspreidingsmethoden en de behaalde resultaten. Samen bieden deze twee hoofdstukken een top-down perspectief of institutionele benadering van de onderzoeksvraag. Een bottom-up analyse is echter eveneens essentieel binnen kennisnetwerkonderzoek. Hoofdstukken drie en vier nemen deze invalshoek voor hun rekening. In hoofdstuk drie wordt ingezoomd op de rol van de boer in de verspreiding en ontwikkeling van de boekhoudkundige kennis, en wordt onderzocht waar hij binnen het kennisnetwerk gepositioneerd kan worden. Tot slot zal in hoofdstuk vier worden nagegaan of ook de boerin een rol speelde in het kennisnetwerk, en welke implicaties dit voor haar met zich meebracht.

In deze masterproef zal ik doelbewust enkele termen gebruiken. Daarom is het zinvol om vooraf enkele praktische afspraken te maken. In de eerste plaats richt ik me in dit onderzoek op de bedrijfseconomische boekhouding. Om de leesbaarheid van de tekst te bevorderen, zal afwisselend gebruik worden gemaakt van termen zoals landbouwboekhouding, bedrijfsboekhouding, bedrijfsboek en boekhouding. Tenzij anders vermeld, verwijzen deze begrippen steeds naar de bedrijfseconomische boekhouding. Daarnaast zal ik consequent de term boer hanteren in plaats van landbouwer. Hoewel het woord boer soms een negatieve connotatie draagt en landbouwer formeler kan klinken in een academische context, is de keuze voor deze term weloverwogen. Deze term draagt namelijk een unieke boodschap in zich, met associaties zoals werkkraft, doorzettingsvermogen, gemeenschapszin en vooral: kennis. Synoniemen zoals landbouwer of landbouwtechnicus dragen deze rijkdom aan betekenissen niet volledig.⁷⁷ Tot slot wil ik hier duidelijk maken dat het onderwerp van deze masterproef de land- en tuinbouw is. Wanneer ik in deze masterproef spreek over de boer als actor, wordt eveneens de tuinder bedoeld. Andere sectoren zoals bosbouw en visserij vallen buiten de scope van het onderzoek.

⁷⁷ Hein Nackaerts, 'Boer en boerin een schone naam', *Bij de Haard*, februari 1977, 10-11.

1. Een introductie van de betrokken actoren

Ik start dit kennisnetwerkonderzoek door eerst de voornaamste actoren voor te stellen. De boer startte immers doorgaans niet zomaar uit zichzelf met een boekhouding. Hij moest geïnformeerd en overtuigd worden. In zijn boek *Landbouw als mensenwerk: arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling* beschreef Van der Ploeg hoe de actoren in een kennisnetwerk volgens hem samen een krachtveld, of beter gezegd een arena, vormden waarin thema's zoals hoe en waarom agrarische ontwikkeling zich moest voordoen, omstreden waren.⁷⁸ In dit hoofdstuk zal daarom aanvullend ook nagegaan worden voor de casus bedrijfseconomisch boekhouden of de geïdentificeerde actoren samenwerkten of elkaar eerder zagen als 'rivalen'.

1.1 Rijksstation voor Landbouweconomie te Gent: een voorloper

Om te beginnen was het Rijksstation voor Landbouweconomie te Gent de eerste belangrijke speler die zich toegede op de bedrijfseconomische boekhouding. De oprichting van deze actor kunnen we kaderen binnen een internationale beweging die van start ging nog voor de Tweede Wereldoorlog. De traditionele leiding van boerderijen maakte steeds meer plaats voor een meer wetenschappelijk onderbouwd en oordeelkundig bedrijfsbeheer. Zodoende werden in tal van landen bureaus voor landbouwboekhouding opgericht om zo gespecialiseerde hulp te kunnen bieden aan het kleine aantal boeren die deze bijhield en dit aantal uit te breiden. Afhankelijk van het aanwezige initiatief, konden dit soort bureaus georganiseerd worden door officiële, semiofficiële of vrije instellingen. In België werd op 31 juli 1930, per koninklijk besluit, het Rijksstation voor Landbouweconomie opgericht en verbonden aan de Rijkslandbouwhogeschool te Gent. Zoals in veel andere landen, maakte deze oprichting in België deel uit van een bredere reeks institutionele maatregelen die tot doel hadden de landbouwwetenschappelijke structuren te versterken. Dit gebeurde als reactie op de internationale economische en agrarische crisis van het moment, met als einddoel het verhogen van de landbouwproductie. Het Rijksstation voor Landbouweconomie vormde het startpunt van een netwerk van rijksstations, elk met hun eigen onderzoeksdomeinen, die gezamenlijk moesten bijdragen aan de verbetering van de landbouwproductie in België. In 1937 werd hier onder leiding van toenmalig directeur professor Albert Baptist al gestart met onderzoek naar de rendabiliteit van de landbouw aan de hand van

---

⁷⁸ Jan Douwe Van der Ploeg, *Landbouw als mensenwerk: arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling* (Muiderberg: Coutinho, 1991), 48-49.

boekhoudingen die ze bijhielden en aanmoedigden. Wat kenmerkend is aan deze instelling, is dat het eerder actief was op een kleinere schaal en zich beperkte tot Vlaanderen.⁷⁹

Deze actor verloor ogenschijnlijk aan belang ten voordele van de later opkomende organisaties en initiatieven. In de bronnen verdwijnt het Rijksstation dan ook zo goed als volledig. In Voor Boer en Tuinder werd in het script van de uitzending van 26 februari 1961 *Over bedrijfsboekhouding* het Rijksstation ook niet vermeld. Wanneer de vraag gesteld werd wie zich bezighield met boekhoudkundige voorlichting werd er wel verwezen naar: het ministerie van Landbouw, de Boerenbond en professor Baptist.⁸⁰ In Bij de Haard kwam het Rijksstation helemaal niet voor, wat te verwachten was aangezien bedrijfseconomisch boekhouden in de vroege jaren van de besproken periode, zeker in de jaren 50, nog niet in hun vizier lag. Het Landbouwtijdschrift daarentegen was een tijdschrift dat vooral gericht was op het informeren van de eigen onderzoekers en voorlichters. Boekhouden stond toen nog niet op de agenda van de publieksgerichtere publicaties, maar deze meer interne communicatie bevatte het Rijksstation wel.⁸¹ Zo publiceerde het Landbouwtijdschrift verschillende studies over de rendabiliteit van de landbouw op basis van boekhoudingen verzorgd en geanalyseerd door het Rijksstation.⁸² In deze periode leek het Rijksstation op gelijke voet te staan met de dienst Landbouwboekhouding van het ministerie. Sterker nog, het ministerie leek op dat moment nog niet echt in staat om de massa te bereiken en stelde voor om zijn resultaten te vergelijken met die van het Rijksstation om daar een oplossing voor te vinden.⁸³ Zo werd een programma opgemaakt voor de verspreiding en de vulgarisatie van de principes en voordelen van landbouwboekhouding. In België was immers op dit vlak nog maar weinig in actie gezet, terwijl deze toch een belangrijke bron van informatie kon vormen.⁸⁴

Toch komt de laatste verwijzing naar dit Rijksstation in het Landbouwtijdschrift er al in 1963, met een simpele vermelding dat voorlichtingsbedrijven verplicht waren hun boekhouding door het ministerie te laten bijhouden, maar het Rijksstation deze taak voor sommige bedrijven al sinds 1953 op zich genomen

⁷⁹ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 1-2; Ferrin, 'Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding'; G. Baptist, *Landbouwboekhouding*, Bibliotheek voor Landbouwwetenschappen en Diergeneeskunde (Antwerpen: Uitgeverij N.V. Standaard-Boekhandel, 1945), 11-12; Jan Roobrouck, 'Op zoek naar elegante oplossingen: de Belgische landbouwkunde in een internationaal perspectief vanaf de Verlichting tot Peak Oil' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2012), 273-75.

⁸⁰ Hein Nackaerts, *Over bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 26 februari 1961), <https://cagnet.be/item/F001393>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/22: Van spierkracht tot potlood. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 26-02-1961, 1961.

⁸¹ In 1958 beslist Landbouwtijdschrift bovendien ook om een aparte rubriek te maken voor de onderzoekscentra waardoor het Rijksstation voor Landbouweconomie te Gent nog extra aandacht kreeg. 'Aan onze lezers', *Landbouwtijdschrift*, januari 1958, 3-5.

⁸² 'Landbouwkundig onderzoek', *Landbouwtijdschrift*, februari 1959, 177-92.

⁸³ Ferrin, 'Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding'.

⁸⁴ 'Berichten uit de onderzoekscentra's', *Landbouwtijdschrift*, januari 1958, 95-104.

had.⁸⁵ Verdween het Rijksstation of werd ze toevallig niet meer opgenomen in het Landbouwtijdschrift? Het antwoord op deze vraag kon gevonden worden in een interview met Daniel Sobry. In zijn interview getuigde hij dat hij rond 1952 samen met zijn vader begon met het bijhouden van een boekhouding:

“Dat was dan met de universiteit van Gent, die professor Baptist, denk ik dat hij noemde. En ja die mensen zochten volk om hun papieren in te vullen. En op die manier de landbouweconomische toestand die zij toch zaten te volgen aan de universiteit, ja. Maar met toen op een bepaald moment Baptist in pensioen te gaan, is dat toen overgegaan naar het Landbouw Economisch Instituut [...] Ik weet niet welk jaar hij in pensioen gegaan is, ja. En dat heel zijn gevolg toen doorgeschoven geweest is naar het LEI.”⁸⁶

Daniel lijkt de hele werking van het Rijksstation als deelnemer dus terug te brengen tot het werk van Baptist. Ook in Voor Boer en Tuinder zoals hiervoor al vermeld, werd er specifiek verwezen naar Baptist en niet naar het Rijksstation. Baptist was inderdaad al sinds 1931 betrokken bij de werking van het Rijksstation en was er directeur tot 1964.⁸⁷ Uit het artikel *Landbouweconomie Onderzoek en Vulgarisatie* uit het Landbouwtijdschrift bleek Baptist daadwerkelijk een grondlegger te zijn van dit toenemend belang van bedrijfseconomische boekhouding in België. Zo concludeert hij in het artikel, dat het verslag was van zijn studiereis naar de Verenigde Staten in 1953, onder andere dat de boekhoudkundige methode in het geval van België zeer voordelig zou zijn voor het beheer van de boerderij en pleitte hij voor een betere samenwerking tussen de staat en landbouwverenigingen. Bovendien wees hij er in dit artikel ook op dat specialisten over het algemeen gegroepeerd waren in Landbouwhogescholen en de Centra voor Landbouwkundig Onderzoek en zij voordrachten gaven aan beroepsverenigingen en rijksagronomen. Het was met andere woorden in onderzoekscentra zoals het Rijksstation voor Landbouweconomie te Gent waar kennis voor het eerst ‘geproduceerd’ en doorgegeven werd aan andere actoren van het kennisnetwerk.⁸⁸

In dit artikel stelde Baptist ook vast dat het boekhoudsysteem dat ze voor de Belgische boeren uitgewerkt hadden gelijkenissen vertoonde met deze van de staten Michigan en Illinois.⁸⁹ Er werd dus ook kennis gedeeld op intercontinentaal niveau.

⁸⁵ ‘De voorlichtingsbedrijven’, *Landbouwtijdschrift*, januari 1963, 43-72. Voorlichtingsbedrijven zullen later in deze masterproef nog aan bod komen.

⁸⁶ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

⁸⁷ Jan Moerman, *Liber memorialis 1920 - 1970, Rijksuniversiteit te Gent, Faculteit van de landbouwwetenschappen* (Gent: RUG. Rectoraat, 1970), 119-22.

⁸⁸ G. Baptist, ‘Landbouweconomie onderzoek en vulgarisatie’, *Landbouwtijdschrift*, mei 1953, 659-65.

⁸⁹ G. Baptist, ‘Landbouweconomie onderzoek en vulgarisatie’.

1.2 De overheid: het ministerie van Landbouw

Zoals hierboven al beschreven, verzorgde het ministerie van Landbouw zelf ook een deel van de bedrijfseconomische boekhoudingen. Deze initiatieven hebben een iets complexere geschiedenis. Allereerst werd in 1946, niet toevallig vlak na de oorlog, een Dienst voor Landbouwboekhouding en Kostprijzen opgericht. De impact en werking van deze dienst bleef echter beperkt. In 1961 werd daarnaast een Dienst Bedrijfsleiding opgericht die met het oog op de invoering van nieuwe bedrijfsmethoden en rationele arbeidsorganisatie het bijhouden van bedrijfsboeken aanmoedigde. Ondertussen was in 1960 ook al het Landbouweconomisch Instituut (LEI) opgericht dat een overkoepelende instelling was, bestaande uit de vroegere Dienst voor Landbouwboekhouding en Kostprijzen met daaraan toegevoegd de landbouwboekhoudingen van het Rijksstation als buitendienst.⁹⁰ Vermoedelijk bekleedde het Rijksstation als actor, na het wegvallen van een belangrijke figuur zoals Baptist, een steeds minder belangrijke positie in het kennisnetwerk en werd het bijgevolg opgeslorpt door het ministerie van Landbouw. De oprichtingen van de Dienst Bedrijfsleiding en het LEI tonen op zich aan dat het belang voor het bedrijfseconomisch boekhouden door het beleid steeds groter werd.

Desondanks moeten deze twee organisaties beschouwd worden als twee aparte instellingen. Hoewel ze ongetwijfeld in contact stonden met elkaar, aangezien ze beide verbonden waren aan het ministerie van Landbouw en bijgevolg de overheid, hadden zij een andere werking. Voor de boer hield het meedoen bij de ene instelling dan ook een andere procedure in dan bij de andere. Wie besliste om een bedrijfsboek bij te houden via het ministerie van Landbouw kreeg een lijvig boek van 144 pagina's opgestuurd waarin doorheen het jaar een berg technische gegevens genoteerd moest worden. Deze aantekeningen werden verzameld en bewaard in het boek dat bovendien op het bedrijf bleef en niet opgestuurd werd naar de centrale dienst. In plaats daarvan steunde het ministerie op de plaatselijke begeleiding van rijkslandbouwkundige ingenieurs of erkende correspondenten. Een boer die meedeed aan de boekhouding van het LEI leek in eerste instantie van een sterkere steun te genieten. Zij moesten namelijk ook alles invullen in een boek, maar onder elke pagina zat een dubbel die alles kopieerde. Deze afschriftformulieren werden om de veertien dagen uit het boek gescheurd en samen met de nodige bewijsstukken zoals facturen naar het provinciaal bureau van het LEI gestuurd, waar ze gecontroleerd werden. Vanaf 1962 mechaniseerde het LEI haar werking. Alle gegevens werden op ponskaarten gezet om vervolgens op magnetische banden overgebracht te worden en via een computer de uitslag te berekenen, af te drukken en in het computergeheugen op te slaan. Op het einde van het jaar werd een resultatenformulier samen met

⁹⁰ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 1-2. Dit blijft echter een hypothese aangezien ik geen expliciete bronnen vond die deze onduidelijke episode uit de geschiedenis toelichten, ga ik ervanuit dat Daniels getuigenis hier plausibel is.

een vergelijkend overzicht van resultaten van gelijkaardige bedrijven afgeleverd aan de boer.⁹¹ De manier waarop gecommuniceerd werd met de boer, was met andere woorden fundamenteel verschillend. Bovendien aanvaardde het LEI enkel bedrijven die representatief waren voor de streek om data te verzamelen en wetenschappelijk onderzoek uit te voeren. Zij wilden namelijk via ‘beredeneerde bedrijfskeuzes’ een representatief beeld vormen van het volledige spectrum van Belgische landbouwbedrijven.⁹² Verder werd uit de interviews duidelijk dat de opvolging, voorlichting en de effectieve interpretatie van de boekhoudkundige informatie anders was bij het LEI dan bij het ministerie. Het LEI gaf geen echt bedrijfsadvies.⁹³ Zij waren daar schijnbaar ook niet voor opgeleid, dat lag meer in het verlengde van de capaciteiten van de rijkslandbouwkundigen zoals bij het ministerie het geval was. Jordaan Dermaut vertelde over het LEI:

*“als er iets was uit die cijfers die voor ons of voor hem opvallend was kon daarover gepraat worden, maar hetgeen hij wist was enkel uit interesse of persoonlijke ervaring”.*⁹⁴

Bij het LEI gebeurde het invullen van het boek volledig zelfstandig tot op het einde van het jaar iemand kwam om de cijfers te overlopen. Volgens Daniel brachten de voorlichters van het ministerie van Landbouw daarentegen meer bezoeken aan huis.⁹⁵

1.3 Privaat

Een derde groep actoren die betrokken was in het netwerk waren de private instellingen. Naast officiële overheidsdiensten waren er namelijk ook erkende private diensten van landbouwberoepsverenigingen en zelfstandige boekhoudkantoren. In de meipublicatie van Agricontact in 1977 gaf het ministerie van Landbouw bijvoorbeeld toe dat een aantal boeren een beroep deden op private organisaties, omdat het

⁹¹ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976; B. Cloosterin, *De electronica in dienst van de landbouwboekhouding*, LEI-nota’s 3 (Brussel: LEI, 1964), 1.

⁹² W. Vertriest, *Enkele aspecten van de landbouwboekhouding*, LEI-nota’s 2 2 (Brussel: Landbouw-Economisch Instituut, 1964), 3.

⁹³ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025; Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025.

⁹⁴ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

⁹⁵ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025; Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025.

Er moet wel aangegeven worden dat de vertellers uiteenlopende hoeveelheden bezoeken of contactmomenten zowel van het LEI als van het ministerie te kennen gaven. Ik vermoed dat enerzijds de vertellers na zo’n lange periode mogelijks de aantallen niet volledig juist meer kunnen inschatten en anderzijds dat hier grote individuele verschillen in zaten. Zo vertelde Daniel dat de voorlichter van het ministerie uit zijn streek vaak langs ging bij de boeren al was het maar om gezellig een pintje te drinken.

ministerie met hun ‘effectieven’ niet alle bedrijfsleiders kon helpen.⁹⁶ Het valt op dat in de onderzochte periode het belang van de overheidsinitiatieven steeds verder afnam en het private initiatief juist een grote impuls kreeg. Om deze evolutie te illustreren neem ik onderstaande tabel 1 afkomstig uit *Agricontact* over:

Oogstjaar	Landbouweconomisch Instituut	Voorlichtingsdiensten van het Ministerie van Landbouw en correspondenten	Tussenkomen organismen	Totaal
1970	1449	3380	1869	6698
1971	1682	3283	1982	6947
1972	1792	3181	2322	7295
1973	1940	3199	2291	7430
1974	1947	3169	2301	7417
1975	2032	2557	2306	6895
1976	2000	2167	3117	7284
1977	2117	1660	4329	8106
1978	2019	1568	5600	9187
1979	2198	1131	6316	9645
1980	2308	1016	7725	11049

Tabel 1: Evolutie van het aantal boekhoudingen opgevolgd door het LEI, het ministerie van Landbouw of door tussenkomen organismen.⁹⁷

Het ministerie moedigde al in de jaren 50 het bijhouden van boekhoudingen langs private organisaties en bureaus aan.⁹⁸ Via het koninklijk besluit van 29 september 1961 konden privépersonen, of zoals in de bovenstaande tabel staat correspondenten, wanneer ze voldeden aan bepaalde voorwaarden, ook samenwerken met het ministerie. De rijkslandbouwkundige ingenieurs en hun technische helpers van het ministerie organiseerden toen studiedagen en opleidingen om deze nieuwe medewerkers te kunnen vormen en opleiden, op basis van de kennis van het ministerie.⁹⁹ Vanaf 1963 moedigde het ministerie ook het volledig privaatininitiatief aan om zo de rationele bedrijfsleiding via boekhouding verder te kunnen verspreiden. Hiervoor werd aan de landbouworganisaties een toelage per bedrijf verleend om de kosten voor het bijhouden van gedetailleerde bedrijfsrekeningen te helpen dekken.¹⁰⁰ De bedragen die uitbetaald

⁹⁶ ‘Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Algemeen overzicht (I)’, *Agricontact*, mei 1977, IIa 1-8.

⁹⁷ ‘Steunmaatregelen genomen door het ministerie van landbouw voor het houden van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geven van bedrijfsleidingsadviezen’, *Agricontact*, april 1982, IIa 1-8.

⁹⁸ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 2-3.

⁹⁹ ‘Activiteiten van de dienst bedrijfsleiding’.

¹⁰⁰ ‘Activiteiten op het gebied van bedrijfsleiding gedurende 1963’, *Landbouwtijdschrift*, augustus 1964, 949-57.

werden aan de private organisaties, werden door de jaren heen systematisch verhoogd. Zo werd in 1976 bijvoorbeeld besloten om de toelage fors te verhogen.¹⁰¹ De exacte bedragen, opbouw en evolutie van dit subsidiesysteem is minder belangrijk voor deze masterproef.¹⁰² Wat wel cruciaal is in deze geschiedenis, is dat die toename in de subsidies opnieuw aantoont dat de overheid steeds meer het belang van de boekhouding inzag. Daarnaast gingen vele correspondenten bij het ministerie door de subsidieverhogingen ook over tot de oprichting van een zelfstandig boekhoudbureau.¹⁰³ Volgens *Agricontact* in 1983 namen de mogelijkheden voor de boer om een bedrijfseconomische boekhouding bij te houden hierdoor eveneens flink toe.¹⁰⁴ Dat verklaart grotendeels de evolutie in de jaren 70 die we ook in bovenstaande tabel kunnen waarnemen, namelijk van overwegend overheids- naar privaatadvies. Die evolutie was er in alle Europese landen onder druk van besparingen door de economische crisis en de opkomst van het neoliberalisme. Voor de casus Groot-Brittannië schreef Jack bijvoorbeeld dat de privéorganisaties vanaf de jaren 50 actief werden in de landbouwboekhouding en vanaf de jaren 70 prominenter optraden, onder andere doordat de overheid haar eigen rol wat terugdrong.¹⁰⁵ In België had de overheid waarschijnlijk ook geen probleem met die overgang naar de privé. Als we kijken naar bovenstaande tabel zien we dat het LEI vrij stabiel bleef meegroeien met het totale aantal boekhoudingen. Dit instituut streefde naar representativiteit en was voor de overheid vermoedelijk de voornaamste zorg. Deze boekhouding was dan ook gratis in tegenstelling tot de andere systemen. Net zoals voor het private initiatief het geval was, was boekhouden bij de dienst van het ministerie niet gratis voor de boer. Naar eigen zeggen, was dit onder meer, omdat de staat vond dat het de private boekhouding niet mocht benadelen door hetzelfde werk gratis te doen.¹⁰⁶ Indien de Belgische overheid haar leiderschapspositie echt wilde behouden, had het ministerie van Landbouw deze uitspraak niet gedaan.

Over de zelfstandige boekhoudkantoren is op zich niet zo veel geweten. Toch waren deze wel degelijk invloedrijk en hadden ze waarschijnlijk een gelijkaardige werking als die van de landbouwberoepsverenigingen en de overheid. Een voorbeeld van het werken met zo'n kantoor kwam naar voren in een aflevering van *Voor Boer en Tuinder* uitgezonden op 25 januari 1970, toen een boer uit de polders hierover getuigde. Hij vertelde de boekhouding helemaal uit handen gegeven te hebben aan een groot privaat accountancybureau die hun volledige boekhouding deed. Ook hij kreeg elk jaar een

¹⁰¹ 'Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Algemeen overzicht (I)'.

¹⁰² Zie bijlage 1 voor een uitgebreid overzicht.

¹⁰³ 'De landbouw in 1977', *Agricontact*, mei 1978, IIa 1-13.

¹⁰⁴ '5 jaar bedrijfseconomische boekhouding op Limburgse melkveebedrijven', *Agricontact*, december 1983, IIc 1-5.

¹⁰⁵ Jack, 'Protecting agricultural accounting in the UK', 234.

¹⁰⁶ 'Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Reglementering (II)', *Agricontact*, juni 1977, IIa 1-5.

economisch rapport per productierichting op zijn bedrijf. Hij ontving niet alleen een doorlichting van zijn bedrijf, maar net zoals bij het LEI het geval was, kreeg hij onder codenummer een vergelijkend verslag.¹⁰⁷

Naast deze zelfstandige boekhoudkantoren zetten de voornaamste landbouwberoepsorganisaties zich ook in voor het verzorgen van de boekhouding.¹⁰⁸ De keuze van een boer om de boekhouding bij zijn landbouwvereniging te doen boven de overheid is niet vreemd. Zoals Godelieve Devos, volksvertegenwoordigster in het parlement, in 1967 zei over de bedrijfseconomische boekhouding:

*“Het is echter een uitgemaakte zaak, dat sociaaleconomische voorlichting op de eerste plaats een vertrouwenskwesitie is en uiteraard gemakkelijker aan de beroepsorganisaties wordt toevertrouwd.”*¹⁰⁹

Vertrouwen was zeer belangrijk, zeker wanneer het ging over het doorgeven van gevoelige informatie zoals iemands inkomen. Bij de afgenomen interviews kwam dit aspect ook terug. Wanneer ik vroeg aan Maria Vandekerkhove waarom ze gekozen had voor de Boerenbond antwoordde ze dat zowel zij als haar man altijd in het bestuur van de plaatselijke boerengilde en boerinnengilde geweest waren en zij dus ‘echte Boerenbonders’ waren. Verder vertelde ze ook dat ze tevreden waren van de Boerenbond, omdat je daar meer mensen kon vinden die echt de stiel kenden en raad konden geven.¹¹⁰ Ook Jordaan had een gelijkaardige verantwoording voor zijn keuze om in 1979 van het LEI over te schakelen naar de Boerenbond. Hij had het gevoel dat de adviseurs van de Boerenbond de bedrijven en de specifieke bedrijfssituaties beter kenden en dat zij meer werkten in functie van het bedrijf.¹¹¹ Toch mag in deze masterproef ook niet vergeten worden dat niet alle boeren aanhangers waren van de Boerenbond. De Boerenbond krijgt namelijk vaak kritiek dat ze boeren te veel geduwd heeft naar onverantwoord zware investeringen. Zo was er bijvoorbeeld in 2022 nog een Pano-aflevering waarin felle kritiek werd geuit op de manier waarop de Boerenbond industriële landbouw promootte.¹¹² Guido Brouckaert sprak dit in zijn interview radicaal tegen. Hij vond absoluut niet dat de Boerenbond boeren in de schulden gestoken had. Integendeel, Guido vertelde dat de Boerenbond nadrukkelijk wilde dat je eerst je cijfers verbeterde

¹⁰⁷ Hein Nackaerts, *Onze partners in de EEG: hoe doet Mansholt het?*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 januari 1970), <https://cagnet.be/item/F001748>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/184: Onze partners in de EEG; Een tip voor u mevrouw. Script en documenten inzake de uitzending voor Boer en Tuinder van 25-01-1970, 1970.

¹⁰⁸ ‘Bedenkingen over de noodzakelijkheid van een boekhouding op het landbouwbedrijf’, *Agricontact*, oktober 1976, Ila 1-2.

¹⁰⁹ ‘Nieuws uit het parlement’, *Bij de Haard*, mei 1967, 26.

¹¹⁰ Maria Vandekerkhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025.

¹¹¹ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

¹¹² Tobias Santens, ‘Boeren spreken in “Pano” openlijk over rol van Boerenbond en landbouwindustrie in stikstofuitstoot: “Word je niet groter, dan laten ze je links liggen”’, VRT nieuws, 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/09/19/boeren-getuigen-in-pano/>.

vooral eer je kon uitbreiden.¹¹³ Het is belangrijk om te beseffen dat iedere boer hier een andere ervaring mee had en de interviews die ik afgenomen heb enkel de perspectieven van ‘Boerenbonders’ weergeven.

Door het gekozen bronnencorpus kan enkel de Boerenbond besproken worden en niet in detail ingegaan worden op andere beroepsverenigingen. Enkele voorbeelden van beroepsverenigingen die zich eveneens inzetten voor de boekhouding waren: Alliance Agricole Belge (AAB), Federation nationale des unions professionnelles agricoles (UPA), Algemeen Boerensyndikaat (ABS) en Association des eleveurs et detenteurs de betail bovin de la province de Liège (APEDB). De Boerenbond stak hier echter met kop en schouder bovenuit. Zo was de Boerenbond voor het boekjaar 74-75 bijvoorbeeld verantwoordelijk voor 63,3% van het totale aantal boekhoudingen bijgehouden door private organisaties.¹¹⁴ De Boerenbond werd in 1890 opgericht en hield zich al vanaf het begin bezig met de bevordering van de beroepsopleiding.¹¹⁵ Constant Boon, later voorzitter van de Boerenbond, startte in 1953 na een bezoek aan de Verenigde Staten met de bedrijfseconomische voorlichting van de Boerenbond naar het model van de universiteit van Illinois.¹¹⁶ Het boekhoudnetwerk bestaat op zich dus al vrij lang aangezien de Boerenbond vroeg begon met deze inspanningen. In 1967 werd een tandje bijgezet wanneer de Boerenbond zijn bedrijfsboek uitbracht:

“Alhoewel wij, als bedrijfsvoorlichters, er steeds stellig van overtuigd geweest zijn, dat een boekhouding met de daarbij aansluitende voorlichting meestal een zeer sterke weerslag heeft op de organisatie en de rendabiliteit van het bedrijf, hebben wij het tot hiertoe nooit aangedurfd de mensen massaal tot deelneming aan te zetten. Integendeel gedurende meerdere jaren hebben wij wachtlijsten moeten aanleggen en bepaalde voorwaarden moeten stellen. Dit alles om de eenvoudige reden dat wij met de mensen en de middelen die ons ter beschikking stonden, aan alle aanvragen niet konden voldoen.”¹¹⁷

Als oplossing hiervoor ontwikkelde de Boerenbond een nieuwe en vooral eenvoudigere methode met minimale inschrijvingen en berekeningen. Deze boekhouding veronderstelde dat de resultaten niet opgestuurd moesten worden, maar ook dat de adviseurs geen bezoeken aan huis brachten, aangezien alles zelfstandig werd ingevuld en berekend door de boer op basis van een handleiding. Het gewone systeem van

¹¹³ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

¹¹⁴ ‘Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Algemeen overzicht (I)’.

¹¹⁵ Wouter Polspoel, ‘Landbouwvoorlichting in Vlaanderen: een theoretische benadering, en toepassingen door de overheid, landbouworganisaties, en de industrie en dienstensector’ (onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 1992), 96-98.

¹¹⁶ Guido Fauconnier e.a., *Communicatie en landbouw: problematiek en perspectieven in voorlichting en marketing. I : Landbouwvoorlichting*, CLEO-schriften 56 (Leuven: KU Leuven CLEO, 1990), 18; Van Keerberghen en Vandenbosch, ‘Focus op ... vijftig jaar landbouwboekhouding’, 32.

¹¹⁷ W. Van Trappen, ‘Bedrijfsboekhouding: nu ook voor u’, *Bij de Haard*, november 1967, 30.

de Boerenbond bleef voor de meer geëngageerde boeren bestaan. Die gedetailleerdere boekhouding van de Boerenbond werkte vrij gelijkaardig aan de hierboven beschreven overheidsinstanties met dichtere opvolging en advisering.¹¹⁸ Hoewel er dus al toelagen waren van de overheid, ging de Boerenbond ook gericht op zoek naar goedkopere en gemakkelijkere alternatieven om deze kennis verder te verspreiden en meer boeren warm te maken om te boekhouden.

1.4 Onderwijsinstellingen

Naast gespecialiseerde diensten waarop de boer een beroep kon doen om de boekhouding bij te houden, waren onderwijsinstellingen ook belangrijke actoren in het kennisnetwerk. In *Boer en Landbouwboekhouding* werd de ‘schoolse beroepsvorming’ van de bedrijfsleiders door het LEI naar voren geschoven als een van de objectieve factoren die het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding verklaarden. Aan de hand van de landbouwellingen van 1979 kwamen zij tot de conclusie dat wie het landbouwonderwijs voltooid had, meer open stond voor vernieuwingen zoals het bijhouden van een boekhouding. Het aantal boeren met een boekhouding steeg namelijk rechtlijnig met het opleidingsniveau. Zo bleek dat van de ongeschoolde boeren slechts 1/10 een boekhouding bijhield, maar dit cijfer bij boeren die middelbaar landbouwonderwijs gevolgd hadden, steeg tot 1/5. Deze samenhang werd in *Boer en landbouwboekhouding* echter enkel verklaard doordat wanneer boeren slimmer werden, ze meer openheid vertoonden.¹¹⁹ Wat hier niet meegerekend werd, was dat de boer boekhouden op zich ook simpelweg leerde op school. Zo kwam in de afgenomen interviews het onderwijs vaak terug als eerste kennismaking met landbouwboekhouding. Daniel vertelde bijvoorbeeld dat de landbouwschool dat idee in hem geprent had via het vak ‘boekhouden en economie’. Ook Maria gaf aan dit een beetje geleerd te hebben op school. Zowel in het landbouw- als in het huishoudonderwijs, waren er dus al vakken over de boekhouding aanwezig.

In het Landbouwtijdschrift stond een passage die al iets weggeeft over deze kennisverspreiding:

*“Sinds 1962 werden ook middelbare landbouwscholen betrokken bij de bedrijfsleiding. Verschillende dezer scholen doen hun leerlingen van het laatste jaar een bedrijfsboek bijhouden, en dit onder de leiding van de leraar die landbouwhuishoudkunde geeft.”*¹²⁰

¹¹⁸ Van Trappen, ‘Bedrijfsboekhouding: nu ook voor u’.

¹¹⁹ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 7-8.

¹²⁰ ‘Dienst verslag bedrijfsleiding’, *Landbouwtijdschrift*, mei 1963, 783.

Uit de bronnen kon echter vrij weinig afgeleid worden over de effectieve werking van dit onderwijs. Om het onderwijs als actor nog wat dieper uit te spitten koos ik ervoor om een interview af te nemen van Omer Hoorne. Hij was sinds 1968 leerkracht aan de landbouwschool te Roeselare en stond in voor de bedrijfseconomische boekhouding. In Roeselare werd in het derde jaar lager beroepsonderwijs inderdaad al een boekhouding bijgehouden, met als doel dat de leerlingen die in het hoger onderwijs aankwamen al een jaar boekhouding hadden gevolgd. In het hoger onderwijs werd drie dagen lesgegeven op school en op de overblijvende twee dagen diende de leerling stage te lopen. Indien mogelijk mocht dit op het eigen bedrijf gebeuren. Tijdens die stage moest de leerling eveneens een bedrijfseconomische boekhouding bijhouden van het bedrijf. De boekhouding kon namelijk dienen als een soort verslag van de geleverde arbeid voor de leraar. Enkele keren per jaar kreeg de leerling controle van de leerkracht, samen met zijn vader en moeder. Op het einde van het boekjaar werden de resultaten opgestuurd naar de Boerenbond in Leuven en daar nagekeken, met als resultaat dat een vragenlijst teruggestuurd werd. In samenspraak met de ouders en de leerling werden deze problemen opnieuw opgelost en wederom door de leerkracht opgestuurd naar Leuven. In Leuven verwerkte de Boerenbond deze gegevens met hun computer en zond de uitslag terug. Wanneer de uitslag van alle leerlingen binnen was, werd op het gepaste moment de uitslag besproken met de leerling, de boer en de boerin. Bovendien werd het bedrijf ook vergeleken met bedrijven van andere leerlingen in de streek met een gelijkaardige grootte en specialisatie. Op het einde van hun studies, moesten leerlingen in hun eindwerk een hoofdstuk wijden aan de uitslagen die ze over die vier jaar verzameld hadden en hun interpretatie daarvan.¹²¹

Wat opvallend is aan Omers getuigenis over de landbouwschool in Roeselare, is dat er ten eerste ook afgeleid kan worden dat niet alleen de leerling, maar ook de vader en moeder hierbij betrokken werden en bijleerden over de boekhouding. Deze kennisverspreiding mag dus niet gereduceerd worden tot het niveau van de leerling. Ten tweede bevestigt de casus Roeselare opnieuw de opkomst van privé-initiatief. Voor Omer begon les te geven in de landbouwschool, werd er namelijk niet gewerkt met de Boerenbond zoals hierboven beschreven, maar met de bedrijfsboeken van het ministerie van Landbouw. Dat is de samenwerking of betrokkenheid die het citaat hierboven aanhaalt. Omer vertelde dat tijdens de samenwerking met het ministerie van Landbouw, de school echter alles zelf moest uitrekenen en wanneer er een beter aanbod met meer begeleiding kwam van de Boerenbond, de landbouwschool deze aanvaardde.¹²² Guido volgde les aan de landbouwschool in Roeselare en vertelde dat zijn vader een boekhouding bij het ministerie bijhield en dat hij er tegelijkertijd ook eentje van de Boerenbond moest bijhouden voor school.¹²³

¹²¹ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

¹²² Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

¹²³ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

De Boerenbond rekruteerde dus zeker actief mensen om hun boekhoudingsnetwerk uit te breiden. Een landbouwschool was daar een uitgelezen partner in. Toch blijkt dat de inspanningen van de Boerenbond niet zelden van korte duur waren. Wanneer die leerlingen de school verlieten, stopte de boekhouding dikwijls. Na verloop van tijd zag de Boerenbond het niet meer zitten om ook voor afgestudeerden die speciale regeling met de landbouwschool, die heel veel tijd en moeite kostte, nog verder te zetten. In plaats daarvan raadde de Boerenbond de leerkrachten, waaronder Omer, in de landbouwschool van Roeselare aan om zelf een boekhoudkantoor op te richten. Zodoende richtten zij in 1982 met toelating van de Boerenbond om hun systeem verder te gebruiken, het Centrum voor Bedrijfsboekhouding Roeselare op.¹²⁴ Het CBR was een erkend zelfstandig boekhoudkantoor en kreeg bijgevolg ook een toelage van het ministerie.¹²⁵ Op die manier kon de leerling ook verder begeleid worden eens hij afgestudeerd was.

De getuigenis van Omer kan enkel gebruikt worden om de landbouwschool in Roeselare te bespreken, deze bevindingen mogen bijgevolg niet zomaar veralgemeend worden. Omer vertelde in zijn interview dat er in andere landbouwscholen gelijkaardige systemen gebruikt werden, maar er eveneens ook onderlinge verschillen waren. Hij gaf bijvoorbeeld aan dat de landbouwschool van Oudenaarde een leerkracht had die een eigen systeem ontwikkelde.¹²⁶ Guido sprak in zijn interview ook over de landbouwschool in Oudenaarde en wist te vertellen dat twee leerkrachten daar een programma bedacht hadden, dat de Boerenbond later voor een deel in hun boekhoudsysteem geïntegreerd had.¹²⁷ Onderwijsinstellingen, zeker in het geval van Roeselare en Oudenaarde, speelden dus een niet te onderschatten rol in het kennisnetwerk, dit niet alleen voor de kennisverspreiding, maar ook voor de kennisproductie.

1.5 Europa

1. Generiek

2. Pancarte met links in beeld boer met handen in de haren en ogen neergeslagen

(zacht dondergeroffel)

2a. Zelfde pancarte: ogen kijken naar een muur rechts op de pancarte met daarop geschilderd het woord: afbetaling

(geroffel zwelt aan)

2b. Terug ogen neergeslagen en blanco muur

(zacht geroffel)

¹²⁴ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

¹²⁵ 'Steenmaatregelen genomen door het ministerie van landbouw voor het houden van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geven van bedrijfsleidingsadviezen'.

¹²⁶ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

¹²⁷ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

- 2c. *Ogen op – op muur staat nu: inflatie* (geroffel zwelt aan)
- 2d. *Ogen neergeslagen en blanco muur* (enz.)
- 2e. *Ogen open – op muur staat nu: index*
- 2f. *Ogen neergeslagen en blanco muur*
- 2g. *Ogen open – op muur staat nu: brucellose*
- 2h. *Ogen neergeslagen en blanco muur*
- 2i. *Ogen open – op muur nu: B.T.W*
- 2j. *Ogen neergeslagen en blanco muur*
- 2k. *Ogen open – op muur nu: EEG-maatregelen* (men hoort een zucht + muziek *if I were a rich man ...*)
- 2l. *Ogen neergeslagen – handen in de schoot ...*
trage inzoem op de kop
 - *Ogen open ... uitzoem ...*
op de muur verschijnt in 2 beurten:
een oplossing?
“bedrijfsboekhouding”
 - *Nadien inzoem op boer die lacht* (lied: *Je vois la vie en rose*) 128

In de inleiding van deze masterproef werd al aangekaart hoe het internationale toneel van de landbouw veranderde. Europa had in de geografische zin dus indirect een invloed. Een voorbeeld daarvan is hoe het Rijksstation er in België kwam als reactie op het ontstaan van gelijkaardige Bureaus in de buurlanden.¹²⁹ Er was echter ook heel duidelijk een directe invloed, wanneer we spreken over de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Bovenstaande tekst is afkomstig uit het script van de aflevering *Bedrijfsboekhouding* van Voor Boer en Tuinder uitgezonden op 29 februari 1976. Dit is de intro van de aflevering waarin aangegeven wordt dat de boer op de EEG-maatregelen kon reageren door een boekhouding bij te houden. In deze intro werd de EEG niet zo positief en eerder als een last voor de boer in beeld gebracht. De rol van Europa als actor in het kennisnetwerk ging echter verder dan de nieuwe economische realiteit waar de boer

¹²⁸ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

¹²⁹ Baptist, *Landbouwboekhouding*, 11.

via een boekhouding een antwoord op kon bieden. Europa verspreidde ook bewust de kennis van de bedrijfseconomische boekhouding.

Zoals al beschreven, gaf het ministerie van Landbouw verschillende toelagen zowel aan de boer als aan de private organisaties. Hier moet echter bij vermeld worden dat de raad van de EEG op 17 april 1972 een verordening uitgeschreven had die de EEG-lidstaten verplichtte om financiële steun te verlenen aan de bedrijfsleiders ter aanmoediging van het bijhouden van een bedrijfsboekhouding. Bovendien gaf het Europees Oriëntatie en Garantiefonds voor de Landbouw (EOGFL) 25% van deze uitgaven terug aan de lidstaten van de EEG. In België bestonden er voor de invoering van deze verplichting al subsidies. Op dit vlak was België Europa met andere woorden al voor.¹³⁰ Een zeer groot effect zal dit bijgevolg toen ook niet gehad hebben. Naast deze subsidies bestond er in België vanaf 1961 echter ook het Landbouwinvesteringsfonds (LIF). Het LIF kwam financieel tussen voor boeren die investeringen deden om te innoveren en te specialiseren. De landbouwsector werd na de Tweede Wereldoorlog namelijk alsmaar kapitaalintensiever en de nodige investeringen wogen zwaar op de boeren. LIF-steun was erop gericht om de leefbaarheid van de bedrijven te verbeteren. Hoewel het LIF voornamelijk door de Belgische overheid gefinancierd werd, won de Europese bijstandsverlening ook steeds meer aan belang.¹³¹ Zo ging vanaf 1 juli 1974, ingevolge een EEG-richtlijn aangaande de modernisering van landbouwbedrijven, ook een maatregel van kracht die dicteerde dat voor rentetussenkomst van het LIF bedrijfsleiders verplicht een boekhouding moesten bijhouden.¹³² We kunnen met andere woorden concluderen dat er naast op nationaal niveau ook op Europees niveau actief gestreefd werd naar een bredere verspreiding van de bedrijfseconomische boekhouding in haar lidstaten.

1.6 Boer als kennisafnemer

Het doelpubliek van de beschreven kennisverspreiders waren uiteraard de boeren. Heel wat boeren namen echter ook volgens eigen opvatting spontaan wat notities over hun bedrijf.¹³³ Zo werd bijvoorbeeld aangeraden dat de boer altijd een notaboekje op zak had. Niettemin, werd tegelijkertijd ook sterk

¹³⁰ 'Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Algemeen overzicht (I)'.

¹³¹ Jan Roobrouck en Yves Segers, *De zichtbare hand aan de ploeg: innovatie en overheidsinvesteringen in de landbouw en agrovoedingsector in Vlaanderen (19de eeuw - heden)* (Brussel: Vlaamse Overheid, 2008), 17, 19-21.

¹³² Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

¹³³ Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

aangeraden om toch raad te vragen aan een dienst voor landbouwboekhouding.¹³⁴ Volgens ingenieur Maesele die het woord nam in een aflevering van Voor Boer en Tuinder in 1961, deed een boer zelf nooit echt aan boekhouden. De boer verzamelde de gegevens en speciale diensten deden het echte boekhoudkundige werk voor hem door deze te verwerken.¹³⁵ In de jaren 50 en de eerste helft van de jaren 60, hadden de voorlichters zeer weinig vertrouwen in het kunnen van de boer. Zo stond bijvoorbeeld in het allereerste artikel in het Landbouwtijdschrift in 1953 toegespitst op de bedrijfseconomische boekhouding dat zo'n boekhouding zeer waardevol kon zijn, maar dat de verwerking ervan nooit in het bereik zou kunnen liggen van zelfs de meest vooruitstrevende boeren. Het zou dus een werk blijven dat voorbehouden was voor de beroepsrekenplichtigen.¹³⁶ Een boer werd in feite als te 'dom' gezien om zoiets te kunnen. Toch moet hier een belangrijke evolutie benadrukt worden. Wanneer we dit vergelijken met het hierboven beschreven bedrijfsboek van de Boerenbond uit 1967 waarin alles zelfstandig ingevuld en berekend moest worden, kan immers gezegd worden dat de boer daar zeker wel echt aan boekhouden deed. Er werd met andere woorden steeds meer zelfstandigheid gegeven aan de boer. Bovendien vroeg hij daar ook steeds meer om. In 1971 werd bijvoorbeeld in het Landbouwtijdschrift opgemerkt dat boeren graag zonder tussenkomst of begeleiding van een dienst wilden boekhouden.¹³⁷ Bijgevolg is de vraag: kon de inmenging van bovenstaande actoren over de boekhoudkundige kennis van de boer stoppen nadat de boer de kennis verworven had? Voor de oprichting van deze diensten waren er immers waarschijnlijk al enkele boeren die een boekhouding bijhielden.

Een artikel in *Agricontact* uit 1974 over de toelagen die een bedrijfsleider kon verkrijgen, wees op drie opties: met de tussenkomst van een land- of tuinbouwvereniging, met tussenkomst van de staat of met eigen middelen. Indien de boer ervoor koos om een boekhouding met eigen middelen bij te houden, moest hij een aanvraag indienen om de toelage te ontvangen en een contract ondertekenen waarin de te vervullen voorwaarden beschreven stonden. Pas wanneer hij zijn gegevens ingediend had, kon hij van de toelage genieten.¹³⁸ Er was dus wel degelijk een procedure voor boeren die volledig zelfstandig een bedrijfseconomische boekhouding wilden bijhouden, maar was dit in de praktijk ook aan de orde? Uit de interviews kon een vrij duidelijk antwoord afgeleid worden: neen. Zo vertelde Jordaan dat er boeren waren in de generatie voor hem, zoals zijn oom in de jaren 40/50, die alles tot in de details noteerden. Jordaan

¹³⁴ Ferrin, 'Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding'.

¹³⁵ Hein Nackaerts, *Over bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 26 februari 1961), <https://cagnet.be/item/F001393>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/22: Van spierkracht tot potlood. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 26-02-1961, 1961.

¹³⁶ Ferrin, 'Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding'.

¹³⁷ 'De landbouw in 1970', *Landbouwtijdschrift*, juli 1971.

¹³⁸ 'Toelagen voor land- en tuinbouwbedrijfsboekhouding', *Agricontact*, november 1974, II 1-3.

nuanceerde dit verhaal terecht met de vraag: “*maar was dit dan boekhouden?*”¹³⁹ Volgens hem vroeg een boekhouding namelijk een systeem en interpretatie. Louter gegevens opschrijven zonder deze echt te analyseren, dat had weinig zin. Guido vertelde in zijn interview dat er wel boeren waren die een rekening maakten van hoeveel ze verdienden, maar ook hij twijfelde er aan hoe juist dat verliep.¹⁴⁰ Daniel argumenteerde in zijn interview dat je als boer wel alles kon opschrijven, maar dat de organisaties daar gepaste formulieren voor bezorgden om effectief resultaten uit je cijfers te kunnen halen. Een boer die alles op losse blaadjes opschreef, die zijn blaadjes “*vlogen gewoon weg*” volgens Daniel.¹⁴¹ Bovendien zou de boer ook niet geneigd geweest zijn om alle cijfers zelf echt in detail uit te rekenen. Volgens verteller drie zou dit namelijk nog extra werk en tijd met zich meegebracht hebben.¹⁴² Er was dus waarschijnlijk wel een heel beperkt aantal boeren die zelf een bedrijfseconomische boekhouding bijhielden, maar de kwaliteit van de analyse van de gegevens moet hierbij in vraag gesteld worden. Verder lijkt het ook logisch dat boeren die eerst op eigen initiatief begonnen met cijfers bij te houden, na verloop van tijd te rade gingen bij een gespecialiseerde dienst. Zo getuigde een boerin in Bij de Haard al zeven jaar aan boekhouding gedaan te hebben, maar het eerste jaar alles zelf in een schrift genoteerd te hebben. Intussen had ze gehoord van de begeleiding bij de boekhouding en begon ze in 1962 met de bedrijfsboekhouding van de Boerenbond.¹⁴³

1.7 Terugblik

We kunnen besluiten dat de verschillende besproken actoren geen losstaande entiteiten waren; zij vormden veeleer een onderling verweven netwerk waarin kennis circuleerde, in de lijn met het AKIS-concept.

Het Rijksstation en het ministerie van Landbouw waren op verschillende manieren met elkaar verbonden, zoals duidelijk werd met de oprichting van het LEI. Het ministerie speelde bovendien ook een actieve rol in de werking van private organisaties. Al in een vroeg stadium deed het ministerie een beroep op zelfstandige boekhoudkantoren en beroepsverenigingen. Dit werd versterkt door structurele subsidiëring waardoor het privaat initiatief in België snel de overhand nam en uitgroeide tot de dominante actor binnen het kennisnetwerk. Deze evolutie werd door het ministerie positief onthaald, aangezien ze over het algemeen over een te lage personeelscapaciteit beschikte om de kennisverspreiding tot een volgend niveau te tillen. Binnen het private landschap was er eveneens weinig sprake van onderlinge rivaliteit.¹⁴⁴ De

¹³⁹ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

¹⁴⁰ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

¹⁴¹ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

¹⁴² Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025.

¹⁴³ D. Vleurick, ‘Bedrijfsboekhouding voor iedereen?’, december 1967, 30-31.

¹⁴⁴ Zoals al gezegd heb ik over de zelfstandige boekhoudkantoren weinig informatie. Het lijkt zeker mogelijk dat daar onderling wel stevige concurrentie aanwezig was. Daarnaast werd hier ook enkel de Boerenbond geanalyseerd. Rivaliteit onder beroepsverenigingen op dit vlak, lijkt enigszins logisch.

Boerenbond promoveerde zijn boekhoudnetwerk in onderwijsinstellingen waar boekhouden deel uitmaakte van het curriculum. In Roeselare moedigde de Boerenbond zelfs de oprichting aan van een zelfstandig boekhoudkantoor, het CBR, waarmee nauwe banden werden onderhouden. Ook het onderwijs speelde tevens een niet te onderschatten rol in het kennisnetwerk. Enerzijds omdat scholen niet enkel leerlingen, maar ook hun ouders konden bereiken; anderzijds omdat onderwijsinstellingen, zoals in het geval van Oudenaarde, zelf innovatieve impulsen gaven. De Boerenbond werkte bijvoorbeeld samen met leerkrachten om het eigen boekhoudsysteem te verbeteren. De bedrijfseconomische boekhouding vormde dus geen omstreden thema in het kennisnetwerk. De nadruk lag op samenwerking en gedeelde doelstellingen inzake kennisverspreiding.

Verder zoomde ik in op het Europees niveau, waar eveneens belangrijke stappen werden gezet. In het kader van de EEG werd België geleidelijk aan verplicht om subsidies toe te kennen voor de boekhoudingen. Ook om LIF-steun te ontvangen moesten boeren een boekhouding bijhouden. Vanaf de jaren 70 werd dus niet enkel het private initiatief steeds prominenter in België, ook Europa ging zich vanaf dan steeds meer mengen in de kennisverspreiding. Daarnaast werden ook enkele aanwijzingen gevonden dat het netwerk zich intercontinentaal uitstrekte. Zo maakten zowel Baptist als Boon studiereizen naar de VS. In hoeverre zij daar nieuwe inzichten opdeden, en welke dat waren, blijft onduidelijk. Verder onderzoek is nodig om deze internationale dimensie van het kennisnetwerk beter te duiden.

Tot slot bleek dat individuele boeren in theorie zelfstandig kennis konden verwerven over de bedrijfseconomische boekhouding, maar zij in praktijk gebonden bleven aan de instellingen om deze effectief bij te houden. Wat de perceptie van de boeren zelf was en hoe omstreden het thema bij hen was, zal in hoofdstuk drie aan bod komen.

2. Doelstellingen, methodes en opbrengst

2.1 *Waarom boekhouden?*

Nu de verschillende actoren voorgesteld zijn, is het belangrijk om ook de motieven voor de kennisverspreiding toe te lichten. Een actor zal namelijk geen kennis verspreiden indien deze geen meerwaarde had. Toch is de analyse van de drijfveren niet zo eenvoudig als verwacht. Voorlichters zijn namelijk niet altijd onbaatzuchtig. Vaak zijn er wel gedeelde belangen tussen de voorlichter en de voorgelichte, maar het gebeurt ook dat voorlichters prioriteit geven aan de belangen van de organisaties die zij vertegenwoordigen boven de belangen van de voorgelichte of klant.¹⁴⁵ Om hier een onderscheid te maken tussen wat in het belang was van de boer en wat in het belang was van de organisaties heb ik de motieven van de voorlichters onderverdeeld op bedrijfs- en macroniveau.

2.1.1 Bedrijfsniveau

“De bedrijfsboeken zijn eerst en vooral een leidraad en een bron van inlichtingen voor de exploitant. Door eenvoudige aantekeningen het ganse jaar door betreffende de veelvoudige operaties op de hoeve zelf en op het veld wordt het hem mogelijk een volledige analyse te maken van zijn bedrijf. In die nota’s kan hij ook interessante aanduidingen terugvinden in verband met de bedrijfsleiding en de financiële weerslag berekenen van elke technische bewerking of een nieuwe wijze van beheer.”¹⁴⁶

In de eerste plaats had de bedrijfseconomische boekhouding als voornaamste doel om de productiviteit en het inkomen van de boer te berekenen en te verhogen. In alle bronnen werd het nut voor een boer om een boekhouding bij te houden keer op keer sterk benadrukt. Over het algemeen kan gesteld worden dat alle voorgestelde actoren deze doelstelling ter harte namen en in dit aspect geen grote verschillen vertoonden. De verschillende argumenten die de voorlichters in de tijdschriften en Voor Boer en Tuinder naar voren schoven waren zowel economisch als sociaal van aard.

¹⁴⁵ Fauconnier e.a., *Communicatie en landbouw: problematiek en perspectieven in voorlichting en marketing. 1 : Landbouwvoorlichting*, 2.

¹⁴⁶ J. Rigot, ‘De evolutie van het weidebedrijf van de Fagnes’, *Landbouwtijdschrift*, februari 1967, 246.

Zoals het citaat hierboven aangeeft, kon het bedrijfsbeheer van de boerderij gebaseerd worden op de boekhouding. Via de boekhouding kon de boer zijn eigen bedrijf beter leren kennen en kon hij bijgevolg beredeneerdere keuzes maken.¹⁴⁷ Alleen een boekhouding kon waarborgen of een investering wel degelijk de juiste keuze was.¹⁴⁸ De boekhouding volgde stap voor stap mee welke richting het bedrijf uitging. Wanneer de boer zijn boekhouding consulteerde met het oog op een beleidsbeslissing kon de boekhouding hetzij een waarschuwend of een aanmoedigende rol vervullen in de bedrijfsleiding.¹⁴⁹ Volgens de voorlichters zorgde een hulpmiddel zoals de bedrijfseconomische boekhouding er niet enkel voor dat de boer de draagkracht van zijn bedrijf beter kende, maar kon het ook fouten in de bedrijfsleiding helpen opsporen.¹⁵⁰ Via de boekhouding kon de boer zijn boerderij in haar volledige technisch-economische context beschouwen.¹⁵¹ Op deze manier was het voor hem mogelijk om een juiste beoordeling van de economische en financiële toestand van het bedrijf te maken. Dit was met name zeer betekenisvol voor bedrijven die tot modernisering overgingen.¹⁵² De boer wist waar hij stond en de bedrijfseconomische boekhouding wees de weg naar specialisatie, maar kwam tegelijkertijd op tijd om de boer te beletten investeringen te doen die hij later zou berouwen.¹⁵³ Volgens de voorlichters was de bedrijfseconomische boekhouding dus een belangrijke wegwijzer voor de boer. In de maartpublicatie van *Bij de Haard* in 1972 stond bijvoorbeeld zelfs dat de boekhouding gegevens aan het licht kon brengen die dermate tot inzicht en verandering konden leiden dat haar potentiële invloed op de productiviteit van het bedrijf groter was dan eender welke gewaagde speculatie of innovatie.¹⁵⁴

Naast deze zuiver economische overwegingen, bleken er ook sociaaleconomische motieven te zijn voor de boer om aan boekhouding te doen. Volgens de voorlichters waren er veel factoren die buiten de macht van de boer lagen. Het weer en de aard van de grond konden in belangrijke mate de oogst beïnvloeden. Toch kon het inkomen van een landbouwbedrijf niet gereduceerd worden tot dit soort factoren alleen. De persoonlijkheid van de boer en zijn technische kennis, vakbekwaamheid en bedrijfsorganisatorisch doorzicht speelden ook een belangrijke rol. Voor de boer was het van belang om te focussen op factoren waarop hij wel greep had. Het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding was volgens de voorlichters bijgevolg voor de boer een uitgelezen kans om in een wereld vol onvoorspelbaarheden het risico te berekenen

¹⁴⁷ D. Vleurick, 'Een boerin die reeds 10 jaar aan boekhouding doet ...', *Bij de Haard*, november 1965, 10.

¹⁴⁸ R. Beullens, 'De jongeren zeggen: Boekhouden is een noodzaak! De ouderen repliceren: Nu is het ver gekomen!', *Bij de Haard*, januari 1966, 20-21.

¹⁴⁹ D. Vleurick, 'Kippen op batterij', *Bij de Haard*, juni 1967, 18-20.

¹⁵⁰ Bea Leus, 'Cijfers niets voor vrouwen?', *Bij de Haard*, april 1981, 26-27.

¹⁵¹ 'Steenmaatregelen genomen door het ministerie van landbouw voor het houden van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geven van bedrijfsleidingsadviezen'.

¹⁵² P. Goeseels, 'Landelijke sociologie en landbouwbeleid', *Landbouwtijdschrift*, december 1972, 1697-1718.

¹⁵³ 'De boer en de boekhouding', *Bij de Haard*, september 1967, 18-19.

¹⁵⁴ D. Vleurick, 'Melken is een belangrijk werk geen bijzaak', *Bij de Haard*, maart 1967, 24-27.

via cijfers en zodoende te minimaliseren.¹⁵⁵ Zo kon de boekhouding ook zorgen voor meer beroepszekerheid en een geruststelling betekenen voor de boer. Een bedrijfseconomische boekhouding kon namelijk naast inzicht brengen in de kosten en opbrengsten ook de toekomstkansen van het bedrijf beoordelen.¹⁵⁶ Iets wat voor een boer zonder een boekhouding zeer moeilijk was om te doen.¹⁵⁷ Naast het kunnen inschatten of een investering verantwoord was, kon de boekhouding de boer ook moed geven. De kastoestand van bedrijven die in een groeiproces zaten, was vaak niet zo rooskleurig. Volgens de voorlichters kon de boer via de boekhouding zien dat ondanks een investering er toch een behoorlijke arbeidsvergoeding gerealiseerd kon worden.¹⁵⁸

Verder kon een boekhouding volgens de voorlichters ook tegen de traditie in grenzen helpen verleggen. Ten eerste stelde boekhouden de boer in staat om zijn boerderij te vergelijken met andere bedrijven die gelijkaardige karakteristieken hadden. Wie niets opschreef, had geen idee van zijn inkomen en wist bijgevolg ook niet welke waarde zijn boerderij bezat.¹⁵⁹ Via deze vergelijkende functie van de boekhouding, konden oude tradities zwart-op-wit weerlegd worden. Zo kon de voorlichter bijvoorbeeld aantonen dat op een gelijkaardig bedrijf uit een andere regio andere specialisaties een veel renderender bedrijf opleverden. Een jonge boer getuigde in 1965 voor Bij de Haard bijvoorbeeld dat hij droomde van een melkveebedrijf, maar dat een voorlichter hem naar analogie van andere bedrijven aangeraden had om aan akkerbouw te doen. Hij geloofde de voorlichter in eerste instantie niet, maar besliste om eerst een jaar boekhouding bij te houden die moest uitwijzen hoe er best geboerd kon worden. De boekhoudkundige resultaten bevestigden het advies en hij begon zijn weiden om te ploegen. Hij vertelde dat zijn burens dit gekkenwerk vonden, maar zijn arbeidsinkomen in vier jaar tijd meer dan drie keer zoveel bedroeg.¹⁶⁰ Er zijn nog tal van andere verhalen te vinden van boeren die op een gelijkaardige manier tegen de traditie en de gewoonten van de streek gingen.¹⁶¹ De objectiviteit van de boekhouding kon volgens de voorlichters dus een nieuw licht werpen op oude opvattingen, waarvan verondersteld werd dat ze onaantastbaar geworden waren.¹⁶² Naast foute productierichtingen kon de boekhouding ook nutteloze arbeid aan het licht brengen. Zo kon de boer berekenen hoeveel hij verdiende aan de verschillende werkzaamheden op het bedrijf en verantwoord

¹⁵⁵ W. Van Trappen, 'Is er toekomst voor mijn bedrijf? 2', *Bij de Haard*, november 1969, 26-27.

¹⁵⁶ Beullens, 'De jongeren zeggen: Boekhouden is een noodzaak! De ouderen repliceren: Nu is het ver gekomen!'

¹⁵⁷ W. Van Trappen, 'Is er nog toekomst voor mijn bedrijf', *Bij de Haard*, januari 1970, 26-27.

¹⁵⁸ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976),

<https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

¹⁵⁹ Vleurick, 'Bedrijfsboekhouding voor iedereen?'

¹⁶⁰ R. Beullens, 'Boekhouding: nut of onzin?', *Bij de Haard*, december 1965, 12-13.

¹⁶¹ Vleurick, 'Melken is een belangrijk werk geen bijzaak'.

¹⁶² Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

mechaniseren en motoriseren. Kortom, boekhouden leidde over het algemeen tot een meer doeltreffende leiding van het bedrijf. De economische positie van de boer verbeterde er niet alleen door, maar ook zijn sociale positie. Een goede boekhouding betekende volgens de bronnen immers een goed geleid bedrijf met minder ‘geslaaf’ en uiteindelijk een gelukkigere boer.¹⁶³

Ten slotte is het belangrijk om te beseffen dat de aangehaalde punten vooral het perspectief van de voorlichter tonen. Het nut van de boekhouding wordt hier extra beklemtoond en misschien wel karakteristieken toegeschreven die in de realiteit veel minder aan de orde waren. Bovendien weten we ook niet of de getuigenissen van de boeren en boerinnen hier echt authentiek waren of aangepast werden om in het discours van de voorlichter te passen. In de aflevering van Voor Boer en Tuinder van 28 december 1969 werd de bedrijfseconomische boekhouding bijvoorbeeld zelfs een profetische eigenschap toegeschreven, omdat ze de boer kon waarschuwen om geen foute keuzes te maken in zijn bedrijfsleiding en de boekhouding zo de toekomst van de boer kon voorspellen.¹⁶⁴ Of de boer zelf de bedrijfseconomische boekhouding ook op deze manier zou beschreven hebben, zal aan bod komen in hoofdstuk drie.

2.1.2 Macroniveau

“Zij zijn ook een leidraad en een bron van inlichtingen voor de vulgarisator. Voor een gegeven streek laten de vele bedrijfsboeken inderdaad toe na te gaan hoe de toestand er evolueerde en welke wijzigingen zich hebben voorgedaan in de omvang der speculaties, in de bedrijfssystemen en in de verkoopprijzen van de produkten, of eenvoudig ingevolge de invloed van een gunstig of een ongunstig klimaat.”¹⁶⁵

De boekhouding reikte allerlei informatie aan, met als hoofddoel om de economische en sociale positie van de boer en zijn gezin te verbeteren. De voorlichtingsdiensten hadden daarnaast echter nog een andere doelstelling. De diensten verwerkten de gegevens die de boer ingevuld had op bedrijfsniveau, maar alle data samen had voor hen ook een grote waarde. Deze doelstelling kan omschreven worden als een niet te onderschatten datastroom van de boer terug naar de instellingen. In tegenstelling tot de motieven op bedrijfsniveau legden de verschillende actoren hier wel andere klemtonen. Voor alle actoren kon er

¹⁶³ ‘De boer en de boekhouding’.

¹⁶⁴ Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

¹⁶⁵ Rigot, ‘De evolutie van het weidebedrijf van de Fagnes’, 246.

gesproken worden van datacollectie, maar hier zaten onderlinge gradaties in. In welke mate deze data gebruikt werd en welke intenties daaraan verbonden waren zal in deze paragraaf onderzocht worden. Om deze doelstelling gemakkelijker toe te lichten, heb ik hier een onderscheid gemaakt tussen drie niveaus van datacollectie.

Om te beginnen veronderstelde advies geven op basis van boekhoudkundige resultaten in se al het bijhouden van data. Zoals op bedrijfsniveau al vermeld werd, was een belangrijk deel van het advies een vergelijking met andere resultaten. Een boer wist natuurlijk niet zomaar de resultaten van een gelijkaardig bedrijf uit de streek. Die gegevens kon hij, weliswaar geanonimiseerd, krijgen van de instelling waarbij hij zijn boekhouding bijhield. Hij kon deze cijfers enerzijds zelf interpreteren en vergelijken, maar anderzijds kreeg hij in dit proces ook meestal hulp van zijn aangewezen adviseur om zijn prestatie in vergelijking met andere boeren te verbeteren. Om de boer dus in staat te stellen om zich te kunnen vergelijken met andere boeren, moest een instelling die gegevens verzamelen en opslaan. In dit geval kan nog niet gesproken worden over het gebruik van de gegevens voor eigen belangen. Zo kan bijvoorbeeld voor de landbouwschool in Roeselare verondersteld worden dat wanneer de school de resultaten terugkreeg van de Boerenbond en een dubbel maakte voor zichzelf, dit enkel bedoeld was om diepgaander en vergelijkend advies te kunnen geven aan de leerlingen.¹⁶⁶ Ook voor de andere private en overheidsinstanties speelde deze vorm van datacollectie met het oog op vergelijking een belangrijke rol. Het LEI was daar het meest mee bezig. Zoals al vermeld kreeg de boer een boekje waarin hij zichzelf onder codenummer kon terugvinden en vergelijken met gelijkaardige bedrijven. Daniel vertelde bijvoorbeeld dat, naast het uittreksel van de resultaten, dit boekje voor hem het interessantste aspect was van de bedrijfseconomische boekhouding.¹⁶⁷ Zowel het ministerie als de Boerenbond deden dit ook, maar in mindere mate. Echt een vergelijkende studie in boekvorm boden zij niet aan. Deze vergelijkende service die dataverzameling van de eerste graad vereiste, kan bijgevolg beschouwd worden als dataverzameling in dienst van de individuele boer. In de julipublicatie van Agricontact in 1954 werd bijvoorbeeld aangegeven dat hoe meer boekhoudingen bijgehouden werden door de dienst, hoe beter de normen opgesteld konden worden voor bepaalde streken met eigen landbouwkenmerken.¹⁶⁸

Daarnaast kon nog veel meer gedaan worden met de data die op een meer indirecte manier de boer kon helpen. Zo werden deze gegevens van de Belgische landbouwbedrijven ook opgeslagen om verder door de actoren, die in eerste instantie de kennis van boekhouden verspreid hadden, geanalyseerd te worden. De boekhoudingen informeerden de bedrijven niet alleen waar hun fouten zaten, maar informeerden ook de

¹⁶⁶ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

¹⁶⁷ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

¹⁶⁸ R. Kinget, 'Beschouwingen over het Economisch beheer van het Landbouwbedrijf', *Landbouwtijdschrift*, juli 1954, 821-39.

organisaties hoe het ging met die bedrijven. Op die manier zagen de instellingen waar het zoal misliep in de land- en tuinbouw en wat de successectoren van het moment waren. Opnieuw speelde het LEI hier een hoofdrol in. Zoals al kort aangehaald, hield het LEI een beperkt aantal boekhoudingen bij die zelf door het LEI uitgekozen waren en representatief moesten zijn voor de streek, oppervlakteklasse en beroepsbekwaamheid van de bedrijfsleider. Het LEI was een wetenschappelijke instelling waarvan de bijgehouden boekhoudingen de basisgegevens vormden voor het macro-economisch onderzoek, de statistiek en de oriëntatie van de landbouwpolitiek van de regering.¹⁶⁹ Dit soort studies kon onder meer bijdragen aan een beter en juist inzicht in de rendabiliteit van de landbouw.¹⁷⁰ Al in 1953 stelde Albert Baptist in het *Landbouwtijdschrift* vast dat de gemiddelde uitslagen die te vinden waren in de boekhoudingen konden helpen om de toestand van de landbouw te bepalen.¹⁷¹ Via de bedrijfseconomische boekhouding werd dus niet enkel aan het individuele bedrijfsbeleid gesleuteld, maar ook aan het landbouwbeleid in zijn totaliteit. De overheid had namelijk behoefte aan bewijs over het al dan niet slagen van het beleid.¹⁷² Dat was niet alleen het geval bij de overheidsinstellingen. Het boekhoudnetwerk van de Boerenbond had ook die dubbele doelstelling. Het stelde de Boerenbond in staat om de land- en tuinbouw op de voet te volgen om zo ook als beroepsvereniging een gefundeerd beleid te kunnen voeren, en beleidsadvies te voorzien aan de administratie en minister.¹⁷³ Er was dus zeker een externe, eerder politiek geladen, vraag naar boekhoudkundige informatie in de landbouw die verder ging dan het welzijn van de individuele boer. België was op dit vlak absoluut geen uitzondering. Zo beschreven Auderset en Moser in hun boek *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft: Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850-1950)* hoe de gegevens in Zwitserland geanalyseerd en geëvalueerd werden in onderzoeksstations en verzameld werden in landbouwstatistieken. Voor Ernest Laur, die rond de eeuwwisseling de grondslagen legde voor een uniform boekhoudkundig systeem dat aangepast was aan de karakteristieken van de landbouw, was boekhouding niet enkel een middel om het economische succes van een boerderij te meten, maar legde het ook de basis voor een wetenschappelijk onderbouwd landbouwbeleid.¹⁷⁴

¹⁶⁹ 'Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Algemeen overzicht (I)'.

¹⁷⁰ W. Vertriest, 'Overzicht van de gemiddelde boekhoudkundige resultaten van 101 landbouwbedrijven voor het boekjaar 1959-1960', *Landbouwtijdschrift*, mei 1961, 607-29.

¹⁷¹ Baptist, 'Landbouweconomie onderzoek en vulgarisatie'.

¹⁷² Paul Brassley e.a., 'Accounting for agriculture: The origins of the Farm Management Survey', *The Agricultural History Review* 61, nr. 1 (2013): 139.

¹⁷³ Fauconnier e.a., *Communicatie en landbouw: problematiek en perspectieven in voorlichting en marketing. 1: Landbouwvoorlichting*, 18.

¹⁷⁴ Juri Auderset en Peter Moser, *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft: Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850-1950)* (Wien Köln: Böhlau Verlag, 2018), 47, 70, 82-83, 100.

Uit de interviews bleek dat de boeren zich als kennisafnemers ook bewust waren van deze doelstelling op macroniveau. Zo wist Daniel mij te vertellen dat het Rijksstation boeren zocht die hun boekhouding wilden invullen, omdat ze zo de landbouweconomische toestand konden volgen. Meer nog, boeren waren zich ook bewust dat er verschillen waren tussen de datacollectie van de eerste en van de tweede graad. Dit kan onder andere ook mee helpen verklaren waarom in deze periode meer en meer boeren kozen voor privaat initiatief bij hun beroepsverenigingen zoals de Boerenbond. Zowel Daniel als Jordaan hebben bij hun boekhouding samengewerkt met het LEI. Daniel en Jordaan gaven beide aan dat in vergelijking met de Boerenbond, het LEI veel minder gericht was op advies geven en meer op het verzamelen van gegevens. Dit was enigszins ook logisch, aangezien de voorlichting aan de boer voor een wetenschappelijke instelling zoals het LEI waarschijnlijk eerder een bijkomstigheid was. Zij wilden vooral uniforme data verzamelen bij de boeren waarmee ze wetenschappelijk onderzoek konden voeren. Volgens Daniel en Jordaan gaf het LEI de cijfers wel mee, maar echt raadgeving over hoe de cijfers best geïnterpreteerd werden en wat je daar als boer mee kon doen, voorzag het LEI niet. Als boer kreeg je dus wel een zeer uitgebreide vergelijkende studie van je bedrijf, maar dat was vanzelfsprekend aangezien zij deze data toch in detail analyseerden op macroniveau. Dat boekje was dus waarschijnlijk eerder een bijproduct van hun wetenschappelijk onderzoek. Ook bij de dienst van het ministerie zelf was er een andere sfeer dan bij het LEI. Daniel verklaarde dat de rijkslandbouwkundigen van het ministerie wel de theorie van het ministerie moesten propaganderen, maar zodoende ook nog eens langskwamen bij de boeren en zagen hoe alles er in de praktijk aan toeling. Volgens Daniel waren de boekhouders van de Boerenbond en het ministerie oprecht gemotiveerd. Naast liefhebberij voor de boekhouding zouden zij ook ingezien hebben een opdracht gehad te hebben om de boer vooruit te helpen. Bij het LEI daarentegen was dat niet zo, zij vervulden enkel hun rol op het einde van het jaar wanneer de resultaten afgeleverd moesten worden. Wanneer deze voorlichters op andere momenten bij Daniel langskwamen, was dit volgens hem enkel om nog meer data te verzamelen om een extra studie te kunnen maken over een bepaalde vrucht of speculatie. Daniel is bij het LEI gebleven tot hij stopte met boeren. Jordaan daarentegen is in 1979 overgeschakeld naar het systeem van de Boerenbond. Bij de Boerenbond waren dat volgens hem mensen die niets anders deden dan gespecialiseerd advies geven op basis van de boekhouding. Het waren volgens Jordaan mensen die je bedrijf heel goed kenden en thuis waren in je specifieke bedrijfssituatie. Ondanks dat de boekhouding van de Boerenbond een stuk duurder was en meer werk- en denkkracht van de boer vroeg, was Jordaan er daarom toch toe bereid over te stappen. Volgens Jordaan wil dat niet zeggen dat de begeleiding van de ene actor beter was dan de andere, hij wees eerder op andere accenten in hun motivering.¹⁷⁵ Wat die accenten waren, daar was de boer dus wel van op de hoogte. Jordaan vat dit mooi samen:

¹⁷⁵ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025; Jordaan Dermout, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

“het was heel eenvoudig om in te vullen, we hadden er een heel goede begeleiding bij, maar was naar mijn idee eerder gericht naar het verzamelen van gegevens om het landbouweconomisch beleid te voeren en niet in functie van het individuele landbouwbedrijf [...] ik versta wel dat ze vanuit het ministerie van Landbouw behoefte hadden aan een hoop cijfergegevens van landbouwbedrijven voor hun nationaal of het Europees landbouwbeleid, maar wij hebben toch veranderd [...] ik dacht het belangrijk naar de mensen toe die de boekhouding kwamen bespreken, in functie van het eigen bedrijf.”¹⁷⁶

Dit citaat sluit naadloos aan bij wat ik beschouw als datacollectie van de derde graad. Jordaan had het namelijk niet enkel over nationaal, maar ook over Europees niveau. Wat het ministerie van Landbouw deed via het LEI was namelijk op het internationaal toneel geen uitzondering. Tot nu toe heb ik de EEG als actor enkel bekeken vanuit haar invloed via subsidiëring. Ook Europa moedigde de verspreiding van deze kennis echter niet uitsluitend aan om een hoger inkomen en hogere productiviteit in de landbouw te bekomen.¹⁷⁷ Vanaf 1965 bouwde de EEG geleidelijk aan het Informatienet inzake Landbouwbedrijfsboekhouding (ILB) op. Aangezien België een van de stichtende lidstaten van de EEG was, werd het al vroeg ingeschakeld in dit informatienetwerk. De bedoeling van het ILB was om een nationaal orgaan bij landbouwbedrijven de nodige gegevens te laten verzamelen voor een inkomens- en bedrijfseconomische analyse. In België gebeurde dat via het LEI. De lidstaten gaven de gegevens vervolgens door aan de Europese administratie die deze gebruikte om de landbouweconomie in Europa te monitoren. Zo kon Europa op haar beurt een verslag maken over de toestand van de landbouw in de EEG en de impact van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid inschatten.¹⁷⁸ Omer beschreef deze datacollectie van de derde graad als *“geef Europa wat Europa toekomt”*.¹⁷⁹

Verder is het op Europees niveau eveneens interessant dat het ILB ook een Gemeenschappelijk Comité had waar afgevaardigden en belanghebbers van elke lidstaat naartoe gezonden werden. Zo waren in 1983 naast de te verwachten medewerkers van het ministerie van Landbouw en het LEI ook Van Calster,

¹⁷⁶ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

¹⁷⁷ ‘Toelagen voor land- en tuinbouwbedrijfsboekhouding’.

¹⁷⁸ Europese Gemeenschappen Commissie Directoraat-generaal VI Landbouw, *Informatienet inzake landbouwbedrijfsboekhoudingen: wegwijzer met verordeningen, uitvoeringsvoorschriften, nuttige inlichtingen*, 4de dr., vol. 1 (Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, 1984), 1; Europese Gemeenschappen Commissie Directoraat-generaal VI Landbouw, *Informatienet inzake landbouwbedrijfsboekhoudingen: wegwijzer met verordeningen, uitvoeringsvoorschriften, nuttige inlichtingen*, 4de dr., vol. 5 (Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, 1984), 14. Vandaag wordt die taak niet meer door het LEI uitgevoerd, maar door het Landbouwmonitoringsnetwerk. ‘Informatienet inzake landbouwbedrijfsboekhoudingen’, EU website, 2008, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:l11074>.

¹⁷⁹ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

diensthooft bij de Alliance Agricole Belge, en Van Trappen, adjunct-directeur bij de Boerenbond, aanwezig voor België.¹⁸⁰ Dit toont opnieuw aan hoe verweven het netwerk was in België.

2.2 *Verspreidingsacties*

In het vorige hoofdstuk werden de verschillende actoren voorgesteld. Deze mogen echter niet zuiver als geïsoleerde organisaties beschouwd worden. Zoals in hoofdstuk één en hierboven al besproken werd, was er een duidelijke cross-over in de kennisontwikkelingen en de doelstellingen. Daarnaast was er ook een cross-over in de effectieve verspreiding. Zo waren er verschillende initiatieven waar meerdere actoren bij betrokken waren en verschillende soorten media gebruikt werden. Om dit punt verder te illustreren zal ik zo'n initiatief uitwerken om niet alleen de gelaagdheid van de voorlichtingsmethoden aan te tonen, maar ook de manier waarop een koepelorganisatie zoals de Boerenbond een beroep deed op zijn verschillende groeperingen.

In 1971 werd een reeks van drie afleveringen van Voor Boer en Tuinder gewijd aan het thema bedrijfseconomie bestaande uit: I Bedrijfsboekhouding, II Bedrijfsplanning op basis van onveranderde productiemiddelen en III Bedrijfsplanning op basis van het uitbreiden der productiemiddelen. Ik zal hier inzoomen op de eerste uitzending van 31 oktober 1971 over de bedrijfsboekhouding. De materie die in deze aflevering besproken werd was: de veranderende economische toestand van de landbouw, wat een bedrijfsboekhouding inhield, waarom het een belangrijk hulpmiddel kon zijn en welke soorten aangeprezen konden worden aan de boer.¹⁸¹ Wat merkwaardig is aan deze casus is de multiactor- en multimedienadering die toegepast werd. Het is belangrijk om te beseffen dat traditioneel de BRT en de Boerenbond verantwoordelijk waren voor het tv-programma Voor Boer en Tuinder, maar zij voor deze lessenreeks zich lieten adviseren door het ministerie van Landbouw. Daarnaast hadden ze het idee dat deze kennis het beste tot bij de boer raakte door 'gecombineerde massa- en groepsvoorlichtingsmethoden' te hanteren.¹⁸² Zo was het de bedoeling dat de boer eerst de aflevering zelfstandig bekeek. Omdat het tempo van de aflevering niet voor iedereen even goed te volgen was, verscheen vervolgens ook een begeleidende tekst van de aflevering in landbouwweekbladen zoals De Boer. Op deze manier kreeg de boer opnieuw de kans om de informatie rustig door te nemen en de nieuwe kennis te verwerken. Verder werd aanbevolen in het jaarprogramma van de bedrijfspgilden dat zij de uitzending op lokaal vlak in groepsverband zouden bekijken als

¹⁸⁰ Europese Gemeenschappen Commissie Directoraat-generaal VI Landbouw, *Informatienet inzake landbouwbedrijfsboekhoudingen: wegwijzer met verordeningen, uitvoeringsvoorschriften, nuttige inlichtingen*, 1984, 1:9.

¹⁸¹ Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/168: *Bedrijfseconomische begrippen: I Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 31-10-1971*, 1971.

¹⁸² 'Landbouwvoorlichting langs de T.V.', *Agricontact*, november 1971, II 1-3.

wijkvergaderingen. Na de drie afleveringen als activiteit georganiseerd te hebben, volgde idealiter een algemene gildevergadering onder leiding van een voordrachtgever. Deze voordrachtgever was een lid van de Gilde die een studiedag van het ministerie van Landbouw bijgewoond had met uitleg en commentaar bij de uitzendingen om de groeps gesprekken te kunnen leiden. Niet alleen werd deze studiedag betaald door het ministerie, maar het inrichten van zo'n debatvergadering werd ook gesubsidieerd voor bijvoorbeeld de Groene Kring of de Katholieke Landelijke Jeugd (KLJ).¹⁸³ Het ministerie deed, naast rechtstreekse voorlichting, dus vooral een beroep op de diverse afdelingen en componenten van de Boerenbond.

Deze ontwikkeling is op zich niet verwonderlijk gezien de nauwe samenwerking tussen de Boerenbond en de Christelijke Volkspartij (CVP) na de Tweede Wereldoorlog. Door deze alliantie kon de Boerenbond zich opwerken tot een belangrijke partner in het nationaal landbouwbeleid, aangezien de katholieke partij als sinds 1884 vrijwel onafgebroken het ministerie van Landbouw bezette. Zo behoorden in de periode 1950-1984 vijf van de zeven ministers tot de CVP. Bovendien werden Ministers en kabinetsmedewerkers regelmatig gerekruteerd uit de Boerenbond. Dit resulteerde in zeer directe en hechte banden tussen het ministerie van Landbouw en de Boerenbond, ook op het gebied van landbouwvoorlichting.¹⁸⁴

Naast het initiatief wat Voor Boer en Tuinder betreft, waren er talloze gelijkaardige acties. Zo waren er bijvoorbeeld ook radiopraatjes die de boer de weg naar de bedrijfseconomische boekhouding moesten wijzen.¹⁸⁵ Opnieuw werd hier een beroep gedaan op de geschreven pers om de boer te bereiken. Zo hield Ingenieur Beullens van de bedrijfsvoorlichting van de Boerenbond op 13 februari 1967 bijvoorbeeld een radiopraatje genaamd *De Boer en de Boekhouding* waarin hij toelichtte waarom een boer een boekhouding moest bijhouden. In september verscheen zijn speech onder dezelfde titel in *Bij de Haard*.¹⁸⁶ Ook in *Agricontact* stonden onder de rubriek *Korte mededelingen* een aanzienlijk aantal referenties naar allerlei radioprogramma's die uitgezonden werden onder andere over de boekhouding.¹⁸⁷

Naast deze massa-voorlichtingsmethoden is het ook belangrijk om groepsvoorlichting in de vorm van voordrachten, cursussen en studievergaderingen onder de loep te nemen. Tot nu toe sprak ik voor de actor onderwijs uitsluitend over het voltijds dagonderwijs. Er bestond echter ook naschools landbouwonderwijs, waar de boer of boerin zich kon bijscholen en zo meer kennis kon vergaren. Onder de rubriek *Deze maand* in *Bij de Haard*, werd er bijvoorbeeld reclame gemaakt voor allerlei Agra-studiedagen of vergaderingen over

¹⁸³ Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/168: *Bedrijfseconomische begrippen: I Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 31-10-1971*, 1971.

¹⁸⁴ Leen Van Molle, *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond 1890 - 1990.*, tweede druk, KADOC-studies 9 (Leuven: BB. Economaat, 1990), 357; Leen Van Molle, 'Speciaal nummer: 100 jaar ministerie van Landbouw: Het Belgische landbouwbeleid in de wisselwerking tussen economische en sociale toestanden, politiek en administratie, 1884-1984', *Agricontact*, september 1984, 96, 113.

¹⁸⁵ D. Vleurick, 'Ons besluit was boer blijven', *Bij de Haard*, november 1966, 31-33.

¹⁸⁶ 'De boer en de boekhouding'.

¹⁸⁷ Bijvoorbeeld: 'Korte Mededelingen', *Agricontact*, juli 1973, 8.

de boekhouding voor de boerin.¹⁸⁸ Het overkoepelende Agrabestuur stelde een programma-voorstel op waaronder de mogelijkheid tot lessenreeksen over het thema boekhouden. De lokale Agraverantwoordelijken moesten vervolgens nagaan welke voorlichting voor hun regio nodig was en kozen zelf welke activiteiten zij organiseerden.¹⁸⁹ In de artikels in *Bij de Haard* toegespitst op de bedrijfseconomische boekhouding, werden de boerinnen bijgevolg ook aangespoord om zelf aan hun bestuur te vragen om de lessen in te richten.¹⁹⁰ De boekhouding bleek een belangrijk deel uit te maken van de voorlichting. Op een algemene vergadering van honderd Agravrouwen in Limburg en Antwerpen werd bijvoorbeeld door ingenieur Beullens het woord genomen over het inkomen van de landbouw en de waarde van de boekhouding daarin.¹⁹¹ Naast deze initiatieven van de Boerenbond, werden dit soort cursussen ook georganiseerd in officiële scholen. Voor plattelandsvrouwen werden meer en meer leergangen opgericht op technisch-economisch gebied waaronder ook op vlak van boekhouden. Opnieuw valt de vermenging van de verschillende actoren op. Zo werden deze leergangen en cursussen vaak gesubsidieerd door het ministerie van Landbouw.¹⁹²

Bij de Haard verwees naar vergaderingen voor de vrouw. Niettemin bevestigden de afgenomen interviews dat er ook een overvloed van dit soort cursussen ingericht werd voor de boer. Opnieuw ging het hier niet zozeer over het ministerie, maar over de verschillende afdelingen van de Boerenbond die elk hun rol speelden. Volgens Jordaan waren er in het ‘verenigingsleven’ overal wel bijkomende opleidingen en cursussen te volgen zoals bijvoorbeeld bij de Groene Kring.¹⁹³ Het is niet verwonderlijk dat Jordaan de Groene Kring aanhaalde in zijn interview. De Groene Kring begon eerst als een onderdeel van de KLJ, de opvolger van de Boerenjeugdbond (BJB), maar ging uiteindelijk in 1971 over naar een zelfstandige organisatie voor jonge boeren onder de Boerenbondkoepel. Al van bij het ontstaan van de Groene kring was de opleiding van jonge land- en tuinbouwers een essentiële pijler. Zo begonnen zij bijvoorbeeld al vroeg met de organisatie van zogenaamde bedrijfsleiderscursussen waarin alle bedrijfseconomische aspecten van de boerderij aan bod kwamen. Zoals later in deze masterproef ook nog besproken zal worden, was de bedrijfseconomische boekhouding van groot belang voor jonge boeren. De Groene Kring zette hier bijgevolg via brochures en studienamiddagen flink op in.¹⁹⁴ Volgens Jordaan maakte het niet uit welke bijscholing een boer tijdens zijn carrière gevolgd had, de boekhouding kwam overal wel eens ter sprake.¹⁹⁵ Daniel zette zich

¹⁸⁸ Bijvoorbeeld: ‘Deze maand’, *Bij de Haard*, november 1974, 62-63; ‘Deze maand’, *Bij de Haard*, december 1974, 62-63.

¹⁸⁹ ‘AGRA-werking’, *Bij de Haard*, juni 1981, 28-29.

¹⁹⁰ D. Vleurick, ‘Ik en de boekhouding op m’n bedrijf’, *Bij de Haard*, oktober 1965, 15.

¹⁹¹ D. Vleurick, ‘Met 100 Agra-vrouwen in Limburg en Antwerpen’, *Bij de Haard*, mei 1978, 20-21.

¹⁹² Hein Nackaerts, *Cursussen voor plattelandsvrouwen*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 6 april 1969), <https://cagnet.be/item/F001614>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/198: Leergangen voor plattelandsvrouwen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 06-04-1969, 1969; ‘Scholing in de landbouw voor de Vlaamse Gemeenschap (1978-1979)’.

¹⁹³ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

¹⁹⁴ Bert Woestenborghs, *50 jaar Groene Kring, 1971-2021* (Leuven: Groene Kring, 2021), 10, 21, 24, 30-31, 92.

¹⁹⁵ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

bijvoorbeeld als voorzitter van de Landelijke Gilde Kortrijk in om een algemene cursus van honderd uur in te richten voor de leden. Een deel van die cursus betrof ook de boekhouding en de inventarisopmaak. Volgens Daniel kon de Landelijke Gilde daarvoor een rijkslandbouwkundige van het ministerie uitnodigen om haar leden te onderwijzen.¹⁹⁶ Verteller drie die zijn boekhouding bij het ministerie bijhield, verklaarde dat hij onder andere via de KLJ kennisgemaakt had met het bestaan van de boekhouding. Iedere winter, wanneer de boeren minder werk hadden, werd er een studiedag in Leuven georganiseerd waar uitleg gegeven werd over de boekhouding en het rendement van de boerderijen. De verhalen van Daniel die bij het LEI zat en verteller drie die bij het ministerie zat, tonen aan dat een boer niet per se een boekhouding moest bijhouden bij een actor om te mogen deelnemen aan voorlichtingsactiviteiten. Verteller drie wist mij bijvoorbeeld ook te zeggen wie de voordrachtgevers waren. Volgens hem zat het verschil tussen het ministerie van Landbouw en de Boerenbond er voornamelijk in dat de Boerenbond een paar ‘knappe ingenieurs’ had die zich over de boekhouding ontfermden. Zo haalde verteller drie bekende namen zoals Boon, maar ook Laermans, Maersele en Beullens aan. Zij waren bekende sprekers en kwamen voordrachten geven waarin de boekhouding aangeprezen werd als middel om beter te boeren. Ook in zijn lokale Landelijke Gilde werden enkele van die sprekers gevraagd om een voordracht te geven.¹⁹⁷ Het hele sociale leven dat zich rond de verschillende verenigingen van de Boerenbond opbouwde en waarbij de boer zich doorheen zijn leven kon aansluiten was dus zeker van belang in deze kennisverspreiding. Zo sprak een boer bijvoorbeeld in *Bij de Haard* in 1969 over de boekhouding en de KLJ:

*“Dat is ons een houvast. Ook vanuit de jeugdbeweging vooral werd ons de zin meegegeven de voorlichting zo dicht mogelijk te volgen zoiets mondt uit in een boekhouding, dat kan niet anders.”*¹⁹⁸

¹⁹⁶ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

¹⁹⁷ Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025. Die sprekers hadden zeker een bepaalde invloed. Zo vertelde verteller drie dat Maersele nog tegen hem gezegd had dat hij op een radiopraatje van de BRT verkondigd had dat de erwten volgend jaar goed zouden zijn. Het resultaat hiervan was dat veel meer boeren erwten begonnen te zaaien en de prijs van de erwten bijgevolg daalde.

¹⁹⁸ D. Vleurick, ‘Samenwerking 1’, *Bij de Haard*, april 1969, 30.

2.3 Resultaten van de geleverde inspanningen 1950-1984

“Wanneer men de evolutie, die hiervoor werd geschetst, nog eens overloopt, wordt het duidelijk dat de verspreiding van de boekhouding onder de landbouwers in meerdere fasen is verlopen. Voor en na de oorlog wijzen de eerste initiatieven op de intrede van de experimentele fase; in deze periode werden maar weinig boekhoudingen bijgehouden. Tijdens de zestiger jaren kreeg de structuur haar definitieve vorm en nam het aantal boekhoudingen opvallend toe. Vanaf de zeventiger jaren tenslotte werd het bijhouden van de boekhouding financieel krachtig ondersteund en, in bepaalde gevallen, zelfs verplichtend gesteld zodat het aantal boekhoudbedrijven snel bleef stijgen.”¹⁹⁹

Dit citaat is afkomstig uit het rapport *Boer en Landbouwboekhouding* door de medewerkers van het LEI. Over het algemeen bevestigen de bronnen deze observatie. Zo bleef het aantal boekhoudingen van het Rijksstation voor Landbouweconomie te Gent beperkt. Het was pas in de jaren 60 met de oprichting van het LEI en de Dienst Bedrijfsleiding bij het ministerie van Landbouw dat een echte basis gelegd werd en het aantal boekhoudingen toenam. Vanaf de jaren 70 kreeg de boekhouding dan inderdaad meer ondersteuning door subsidiëring, wat ook meteen een sterke stijging van het privé-initiatief betekende. Wat vaststaat is dat landbouwbedrijven pas in de tweede helft van de twintigste eeuw echt aan landbouwboekhouden begonnen. Sinds de jaren 50 was er een zo goed als continue stijging van het aantal boekhoudingen, een trend die wezenlijk nog tot de dag van vandaag doorgaat.

Wat erg opvalt in de bronnen, is dat de cijfers die deze stijging moesten weergeven, niet altijd zo eenduidig waren. In *Agricontact* werd er bijvoorbeeld tussen 1973 en 1980 elk jaar een artikel opgemaakt over de algemene stand van de landbouw van het vorige jaar, waaronder het aantal boekhoudingen. Op basis van die informatie kon ik tabel 2 opstellen:

¹⁹⁹ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 3-4.

Oogstjaar	Rijksvoorlichtingsambtenaren en -agenten en correspondenten	Landbouwverenigingen (en erkende boekhoudbureaus)	Kolom 2 en 3 opgeteld
1972	3197	1897	5064
1973	3102	2075	5177
1974	3100	2261	5361
1975	3169	2301	5470
1976	2136	2674	4810
1977	1620	3170	4790
1978	1541	3948	5489
1979	1568	5600	7168

Tabel 2: Evolutie van het aantal boekhoudingen 1972-1979.

Oogstjaar	Landbouweconomisch Instituut	Voorlichtingsdiensten van het Ministerie van Landbouw en correspondenten	Tussenkommende organismen	Totaal
1970	1449	3380	1869	6698
1971	1682	3283	1982	6947
1972	1792	3181	2322	7295
1973	1940	3199	2291	7430
1974	1947	3169	2301	7417
1975	2032	2557	2306	6895
1976	2000	2167	3117	7284
1977	2117	1660	4329	8106
1978	2019	1568	5600	9187
1979	2198	1131	6316	9645
1980	2308	1016	7725	11049

 Tabel 1: Evolutie van het aantal boekhoudingen opgevolgd door het LEI, het ministerie van Landbouw of door tussenkommende organismen.²⁰⁰

²⁰⁰ 'Steenmaatregelen genomen door het ministerie van landbouw voor het houden van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geven van bedrijfsleidingsadviezen', IIa 6.

Wanneer we tabel 2 vergelijken met tabel 1 uit hoofdstuk één, zien we dat de cijfers niet volledig overeenkomen. Er zou kunnen verondersteld worden dat in de tabellen verschillende organisaties al dan niet meegeteld werden. Dit lijkt een aannemelijke verklaring, maar het blijft merkwaardig dat de cijfers in tabel 1 en 2 niet in een vaste verhouding tegenover elkaar bleven. Dit illustreert mooi hoe de exacte cijfergegevens in verband met het aantal bijgehouden boekhoudingen uitzonderlijk vaag blijven. Niet alleen deze specifieke cijfers blijven onduidelijk, maar het aandeel of het percentage van de boeren die een bedrijfseconomische boekhouding bijhield, varieert ook in de bronnen. In 1977 stond er in Agricontact dat er te weinig Belgische boeren een bedrijfseconomische boekhouding bijhielden. Het ministerie van Landbouw had in 1975 4,8% geteld en verwachtte bijgevolg in 1977 zeker minder dan 10%.²⁰¹ In de Agricontact publicatie van april 1982 werd aangekondigd dat het percentage in tien jaar tijd verdrievoudigd was van 5,7% tot 14,1% van het aantal beroepsbedrijven. Dit zou het gevolg zijn geweest van een toename van het aantal boekhoudingen, maar ook de voortdurende daling van het aantal kleine bedrijven. Deze vaststelling zou betekenen dat het percentage in 1972 5,7% bedroeg en er tussen 1972 en 1975 eerst een daling gebeurde vooraleer het aantal opnieuw steeg. In tabel 1 is er inderdaad een daling rond het jaar 1975 terug te vinden.²⁰² In de aflevering van Voor Boer en Tuinder van 29 februari 1976 werd er echter gesproken van 7,5% van de boeren die een boekhouding bijhield voor het boekjaar 74-75. Meer nog, zij gaven aan voor het boekjaar 75-76 juist een stijging te verwachten tot 9 à 10% van de boeren.²⁰³

Dat soort onduidelijkheden kwam er waarschijnlijk vooral door de verschillende gehanteerde definities van een bedrijfseconomische boekhouding. Zo werd bij de Algemene landbouwtellingen van 1970 en 1975 een relatief enge interpretatie gebruikt waarin slechts sprake was van een boekhouding wanneer het ging over het regelmatig en systematisch noteren van gegevens, waarbij ook een balans, inventaris en winst- en verliesrekeningen moesten worden opgesteld. Voor de telling van 1979 werden systematische en regelmatige noteringen van de uitgaven en ontvangsten waaruit het inkomen van het bedrijf bepaald konden worden al beschouwd als een boekhouding.²⁰⁴ Tot op de dag van vandaag blijven deze cijfergegevens en statistieken vaag. In het Vlaamse Parlement werd in 2017 nog aangekaart dat volgens Boeren op een Kruispunt slechts 26% van de boeren over een bedrijfseconomische boekhouding zou beschikken. Dit werd meteen weerlegd door een andere telling waarin 57% van de Vlaamse boeren een

²⁰¹ 'Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Reglementering (II)'.

²⁰² 'Steunmaatregelen genomen door het ministerie van landbouw voor het houden van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geven van bedrijfsleidingsadviezen'.

²⁰³ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

²⁰⁴ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 5.

bedrijfseconomische boekhouding zou bijhouden.²⁰⁵ Exacte cijfers van het aantal boekhoudingen waren en blijven dus een probleem. Voor deze masterproef is dit niet meteen van groot belang. Zo kan er over het algemeen vastgesteld worden dat de bedrijfseconomische boekhouding, zoals het citaat ook stelt, pas echt vanaf de jaren 60 in België doorbrak en sindsdien het aantal boeren die deze wilden bijhouden groeide. Zo werd deze trend bijvoorbeeld in de februaripublicatie van *Agricontact* in 1967 beschreven als een “*steeds dichter wordend net van landbouwboekhoudingen*”.²⁰⁶

Ondanks de opkomst van de bedrijfseconomische boekhouding in de Belgische landbouw in de periode 1950-1984, moet gezegd worden dat, in vergelijking met het totale aantal boeren, dit nog steeds een relatief klein aantal bleef. In vergelijking met andere landen kwam België namelijk op vlak van bedrijfsboekhouding pas laat op de proppen. In 1956 stond in het *Landbouwtijdschrift*:

*“Wij maken op dit ogenblik de ontwikkeling mee van de landbouwboekhouding bij alle beschaafde volkeren; die ontwikkeling geschiedt snel in sommige landen, trager in andere. Zwitserland, Duitsland, Nederland, Denemarken, Groot-Brittannië, Frankrijk en de meeste landen van Midden-Europa beschikken over een net van landbouwboekhoudingen waaruit de Staat menige inlichting haalt en de landbouwer begrijpelijke voordelen. In de Verenigde Staten zijn er zeer veel boekhoudkundige diensten die een grote activiteit aan de dag leggen. [...] In België hebben wij, helaas op dit gebied een klaarblijkelijke achterstand goed te maken. Bij ons houden de landbouwers er geen boekhouding op na.”*²⁰⁷

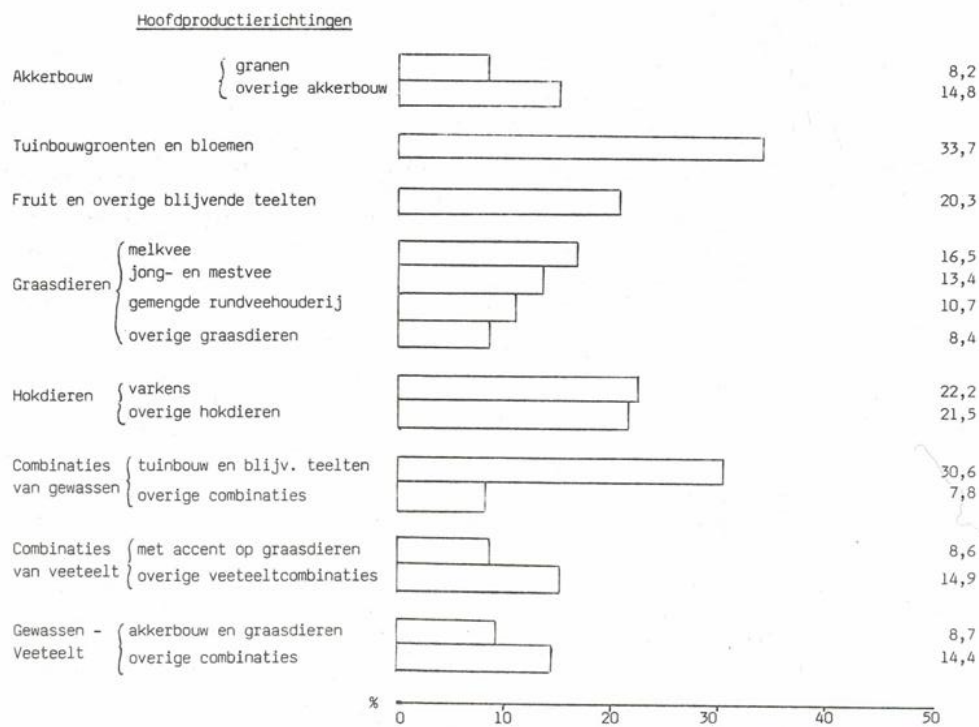
De opkomst van de bedrijfseconomische boekhouding werd vooral ondermijnd door de structuur van de Belgische landbouw. In België waren er namelijk veel versnipperde kleine bedrijven, die vaak niet over de middelen beschikten om er een boekhouding op na te houden. Wie in de jaren 50 wel al een boekhouding bijhield, waren de grote bedrijfsleiders.²⁰⁸ Wanneer we kijken naar de statistieken uit *Boer en Landbouwboekhouding* die gebaseerd zijn op de Algemene Landbouwtelling van 1979, zien we dat wanneer de boekhouding al wat breder verspreid was, er ook sectoriele verschillen ontstonden.

²⁰⁵ ‘Commissie voor Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid woensdag 8 februari 2017’, geraadpleegd 12 oktober 2024, <https://www.vlaamsparlement.be/nl/parlementair-werk/commissies/commissievergaderingen/1111619/verslag/1113433>.

²⁰⁶ Rigot, ‘De evolutie van het weidebedrijf van de Fagnes’, 246.

²⁰⁷ Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’, 1219.

²⁰⁸ Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’.

Grafiek 1: percentage van de bedrijfsleiders met een boekhouding volgens de hoofdproductierichtingen van het bedrijf.²⁰⁹

Voor bedrijven die georiënteerd waren op intensieve exploitatie zoals tuinbouwgroenten, bloemen en hokdieren neigden de cijfers naar 1/3 van de boeren. Bij andere bedrijfstypes zoals deze gericht op akkerbouw-granen en graasdieren, ging het over minder dan 1/10. Hoe groter en kapitaalintensiever de teelt was, hoe risicovoller en bijgevolg hoe noodzakelijker de bedrijfseconomische boekhouding vermoedelijk was.²¹⁰

²⁰⁹ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 12.

²¹⁰ Everaet, 8-13.

2.4 Terugblik

In dit hoofdstuk werd nagegaan wat de motieven waren van de voorlichters om de kennis van de bedrijfseconomische boekhouding te verspreiden. Op niveau van het individuele landbouwbedrijf kon de boekhouding de boer helpen om de draagkracht van zijn bedrijf te kennen. Zo kon hij keuzes maken, fouten uit zijn beleid halen en moderniseren. Op die manier moet de boekhouding gezien worden als een wegwijzer voor de boer naar een hogere productiviteit en een hoger inkomen. Op sociaal vlak kon het hem ook meer zekerheid en toekomstperspectief geven. Daarnaast kon de objectiviteit van de boekhouding verouderde tradities doorbreken en de boer begeleiden naar een rendabeler bestaan. Toch waren dit niet de enige doelstellingen van de voorlichtingsdiensten. Zij hadden namelijk ook belangstelling voor de data die ze bij de boeren konden verzamelen via de boekhouding. In deze masterproef heb ik de exploitatie van data onderverdeeld in drie gradaties. Ten eerste kon de data gebruikt worden in dienst van de boer om zijn bedrijf te vergelijken met andere bedrijven en zo diepgaander advies te kunnen geven. Ten tweede kon de data ook verzameld worden als bron voor economisch onderzoek om de toestand van de landbouw op nationaal niveau te volgen. Ten derde werd de data door nationale overheidsinstellingen ook doorgegeven aan Europa in kader van het ILB. Zowel op nationaal als op Europees niveau kan de datastroom dus gezien worden als een middel om de doeltreffendheid van het landbouwbeleid na te gaan. Niettemin bleek dat de boer zich bewust was van deze datastroom.

Verder gebeurde de verspreiding van boekhoudkundige kennis op verschillende manieren: via de geschreven pers, radio, tv, voordrachten, cursussen, vergaderingen, ... Uit deze analyse kan besloten worden dat de verschillende voorlichtingsmethoden samen gebruikt werden in een multimedienadering en de verschillende actoren samenwerkten om de kennis zo goed en duidelijk mogelijk te verspreiden. Vooral op de structuur van de Boerenbond met zijn verschillende verenigingen werd door het ministerie van Landbouw een beroep gedaan. De overheid bouwde haar boekhoudkundig advies dus niet alleen af omdat ze niet genoeg middelen had, maar ook omdat boeren landbouworganisaties zoals de Boerenbond gemakkelijker vertrouwden en zij via hun kanalen de boeren gemakkelijker konden bereiken en overtuigen.

De resultaten van dit kennisoffensief bleven echter relatief beperkt. De precieze cijfers van het aantal boeren die een bedrijfseconomische boekhouding bijhielden, blijven moeilijk te bepalen. Over het algemeen kan wel gesteld worden dat de boekhoudingen startten in de jaren 50, doorbraken in de jaren 60 en de subsidiëring van de jaren 70 het aantal boekhoudingen aanzienlijk deed stijgen. Het waren voornamelijk grote boeren met (kapitaal)intensieve teelten die hierbij het voortouw namen. Waarom het aantal boeren die een bedrijfseconomische boekhouding bijhielden beperkt bleef, zal in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

3. Boerenmentaliteit: de boer als kennisvormer en verspreider

Uit de vorige hoofdstukken bleek dat de kennisverspreiding van de bedrijfseconomische boekhouding niet in één rechte lijn verliep van onderzoek naar de boerderij, maar dat verschillende actoren elkaar ook beïnvloedden in een kennisnetwerk. Daarnaast is het ook belangrijk om te beseffen dat dit soort kennis niet losstond van de maatschappelijke verwachtingen en de belangen binnen de agrarische sector.²¹¹ Kennisnetwerken bleven namelijk niet beperkt tot kennisspecialisten zoals onderzoekers, opleiders en voorlichters, maar omvatten alle actoren die een stukje bijdroegen tot de samenvoeging en hergroepering van de kennis.²¹² In hoofdstuk één werd de rol van de boer als kennisafnemer al nagegaan. In dit hoofdstuk zal eveneens de potentiële rol van de boer als kennisvormer en -verspreider aan bod komen.

Naast top-downanalyse wordt in historisch onderzoek, steeds meer de nadruk gelegd op bottom-up interactie. Het is daarom ook belangrijk om de boer niet zomaar als een passieve, maar als een actieve actor in het kennisnetwerk te beschouwen. Boeren waren immers handelsbekwame actoren. Doorheen de tijd hadden de verschillende generaties boeren gebruiken ontwikkeld over hoe hun landbouwpraktijken en bedrijfsvoering georganiseerd moest worden.²¹³ Zo beschrijft Noël Devisch, ex-voorzitter van de Boerenbond, in zijn boek *Waar is die boer gebleven? Landbouw als het canvas van de maatschappij* dat behoudsgezindheid binnen de boerenstand de boer moest beschermen tegen innovaties die de landbouw als grondweefsel van de maatschappij zouden beschadigen. Bijgevolg werden innovaties op het platteland meer doordacht ingevoerd.²¹⁴ Bovendien is agrarische ontwikkeling noch unilineair noch uniform. Wat voor de ene groep vooruitgang representeerde, kon voor de andere groep immers het tegenovergestelde betekenen.²¹⁵ Een innovatie hield ook vaak een groot (financieel) risico in voor de boer. In *Enough time to adapt? The West Flanders red, knowledge networks, and cultures of breeding in interwar Belgium* beschreef Segers bijvoorbeeld hoe boeren een terughoudende attitude hadden tegenover kennis die de overheid promootte. Ze wachtten af tot de innovatie haar nut bewezen had om deze te aanvaarden. Segers beschrijft dit als een *wait-and-see attitude* die boeren typeerde.²¹⁶

²¹¹ Auderset en Moser, *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft*, 22.

²¹² E. Wielinga, 'Netwerken als levend weefsel: een studie naar kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw sinds 1945' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Universiteit van Wageningen, 2001), 18.

²¹³ Johannes Simon C. Wiskerke, 'Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit: een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsvernieuwing.' (Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Landbouwuniversiteit Wageningen, 1997), 25.

²¹⁴ Devisch, Van Outryve, en Walbers, *Waar is die boer gebleven?: landbouw als het canvas van de maatschappij*, 96-97.

²¹⁵ Van der Ploeg, *Landbouw als mensenwerk: arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*, 48.

²¹⁶ Yves Segers, 'Enough time to adapt? The West Flanders red, knowledge networks, and cultures of breeding in interwar Belgium', in *The Formation of Agricultural Governance, Rural History in Europe 19* (Brepols Publishers, 2025), 247, 265.

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat hoewel een bedrijfseconomische boekhouding sterk aangeraden werd, slechts een klein deel van de boeren er effectief een bijhield. Theorie en praktijk komen dus niet altijd overeen. Wat de voorlichtingsdiensten voorstelden zagen de boeren niet altijd als vooruitgang. Bijgevolg is het van belang om ook voor de casus bedrijfseconomisch boekhouden na te gaan hoe boeren daar juist tegenover stonden, waarom ze bepaalde adviezen niet opvolgden, of dit een topic was bij boeren onderling en welk effect hun ideeën uiteindelijk hadden op het kennisvormingsproces.

3.1 Aanvaarding of verwerping: een niet zo persoonlijke keuze?

In het vorige hoofdstuk heb ik het betoog van de voorlichters voor hun kennisverspreiding geschetst. De doelstellingen op bedrijfsniveau lijken een mooi en logisch verhaal te vormen voor de boer om in mee te gaan. Maar als de bedrijfseconomische boekhouding zo nuttig was voor de boer, waarom keurde hij deze in veel gevallen af?

Boven alles was de boer zoals Omer in zijn interview zei “*geen man met de pen in de hand, punt*”.²¹⁷ Volgens Omer komt dit door de dualiteit tussen het lichamelijke werk van de boer en het puur geestelijke werk van de boekhouding.²¹⁸ Ook in het Landbouwtijdschrift werd een gelijkaardige dualiteit vastgesteld, maar deze keer tussen het vrije leven in de open lucht waar de boer meestal in vertoefde en het duffe huiselijke werk van vervelende formulieren. De boer was een handarbeider die zich vaak afkeerde van schrijfwerk.²¹⁹ Bovendien was een bedrijfseconomische boekhouding juist een zaak van orde, regelmaat en nauwkeurigheid. Er was dus nood aan zelfdiscipline van de boer. Dit was niet evident voor iemand die van nature geen schrijver was. De boer associeerde de boekhouding veeleer met het extra werk, dan met het effectieve nut dat het voor hem kon hebben.²²⁰ Zoals Jordaan in zijn interview terecht opmerkte is het idee van ‘veel werk’ subjectief. Voor de meeste boeren was papieren invullen geen leuke bezigheid waardoor het snel als een karwei aanvoelde.²²¹ Een boer zag deze opdracht dikwijls niet zitten. Niet alleen door de tijd die hij erin moest steken, maar ook omdat hij het gevoel had niet verstandig genoeg te zijn voor een

²¹⁷ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²¹⁸ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²¹⁹ Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’.

²²⁰ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976; Hein Nackaerts, *De boer als manager*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 november 1979), <https://cagnet.be/item/F001775>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/483/1016: *Dossier met draaiboek van het televisieprogramma "De boer als manager" van 4 november 1979 in de reeks Voor Boer en Tuinder*, 1979.

²²¹ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

complexe taak zoals het bijhouden van een boekhouding.²²² De relatief lage scholingsgraad van de meeste bedrijfsleiders was waarschijnlijk de voornaamste oorzaak voor het gebrek aan interesse voor bedrijfseconomisch boekhouden.²²³ Zoals al eerder beschreven was er in de beginjaren niet veel vertrouwen in de administratieve capaciteiten van de boer en werd hem mettertijd meer boekhoudkundige competentie toegeschreven. Die initiële insteek kan echter voor een minderwaardigheidscomplex gezorgd hebben, waardoor een boer niet veel vertrouwen had in zijn eigen mogelijkheden en de complexiteit van het werk te hoog inschatte.²²⁴ Over het algemeen ontbrak het de boeren dus aan tijd, boekhoudkundige kennis en zelfvertrouwen.

Naast een onverschillige houding tegenover de boekhouding, stonden heel wat boeren er ook uitgesproken wantrouwig tegenover.²²⁵ Ten eerste was niet alleen het werk handenarbeid, maar ook de algemene werking van de bedrijfsleiding was vaak instinctief.²²⁶ Veel boeren vertrouwden op hun buikgevoel en hanteerden een intuïtieve bedrijfsleiding zonder paperassen.²²⁷ Zij bekritiseerden soms andere boeren die wel deelnamen aan een bedrijfseconomisch boekhoudsysteem.²²⁸ Zo vertelde Daniel in zijn interview dat hij bij boerenvergaderingen vaak iets uit de boekhouding aankaartte en oudere boeren hem verweten: *“oh gij met uw boekhouding, god van den hemel ge gaat de mensen zot maken met uw cijfers”*.²²⁹ Ook Jordaan sprak over deze kritische groep boeren die beweerde dat boeren moest gebeuren in de stal en op het land en zeker niet aan tafel met een balpen in de hand. Ze wilden niet gezegd worden wat te doen en al zeker niet door voorlichters die theorieën hadden op basis van cijfers en zelf het werk in de praktijk nog nooit gedaan hadden.²³⁰ Er waren tevens ook veel boeren die schrik hadden voor slechte resultaten en bijgevolg liever ‘blind’ bleven boeren.²³¹ Jordaan nuanceerde dit verhaal van twee uitersten. Volgens hem waren er boeren die op hun boerderij met hart en ziel hard aan het werken waren, maar geen boekhouding hadden en het toch beter deden dan boeren die op papier alles wisten, maar zodanig ver van

²²² D. Vleurick, ‘Waarom geen bedrijfsboekhouding’, *Bij de Haard*, april 1969, 26-27.

²²³ ‘5 jaar bedrijfseconomische boekhouding op Limburgse melkveebedrijven’.

²²⁴ ‘Boekhoudkundige en bedrijfsleidingsorganisatie op het landbouwbedrijf’, *Landbouwtijdschrift*, oktober 1976, 1277-78.

²²⁵ Vleurick, ‘Waarom geen bedrijfsboekhouding’.

²²⁶ Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’.

²²⁷ ‘Bedenkingen over de noodzakelijkheid van een boekhouding op het landbouwbedrijf’.

²²⁸ ‘De boer en de boekhouding’.

²²⁹ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025. Hoewel ik alle citaten uit de interviews in het Algemeen Nederlands uitgeschreven heb om de tekst vlotter te maken, is de betekenis van deze uitspraak moeilijk te vatten en koos ik ervoor om dit citaat in dialect te laten staan.

²³⁰ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²³¹ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

de realiteit van het bedrijf stonden dat de praktijk niet altijd volgde. Hij benadrukte dat er een ideale middenweg tussen stielkennis en cijfers nodig was.²³²

Daarnaast stonden veel boeren ook wantrouwig tegenover de diensten die deze boekhoudingen zouden analyseren: “*anderen hoeven niet te weten hoeveel ik verdien*”.²³³ Binnen de landbouw was er op vlak van financiën een sterk gevoel van particularisme onder de boeren. Het was een geheim dat ze niet aan derden wilden vertellen.²³⁴ Sterker nog, de boer ging uit van het ergste in verband met de datastroom beschreven in hoofdstuk twee. Er was een oprechte vrees dat deze gegevens rechtstreeks doorgegeven zouden worden aan de fiscus en de belastingen op die manier verhoogd zouden worden.²³⁵ Ook Omer bevestigde dat hij vaak moest uitleggen aan sceptische ouders van zijn leerlingen dat het geen fiscale boekhouding was.²³⁶ Gelderblom en Hendriks toonden aan dat de belangrijkste motivatie voor Nederlandse boeren om in de periode 1840-1940 een boekhouding bij te houden, lag in het verkrijgen van gedetailleerde informatie om hun belastingaanslag zo laag mogelijk te houden.²³⁷ Ook voor België leek uit bepaalde bronnen een band te bestaan tussen de BTW en de bedrijfseconomische boekhouding. In 1971 werd de BTW, naar Europese richtlijn, ingevoerd in de Belgische landbouw.²³⁸ Datzelfde jaar stelde het Landbouwtijdschrift dat de belangstelling voor de bedrijfsboekhouding zou toegenomen zijn door de invoering van de BTW.²³⁹ Toch lijkt dit maar een zeer zwak verband te zijn, aangezien de meeste boeren dachten dat zo’n boekhouding bijhouden zou betekenen dat ze meer moesten afdragen aan de belastingen. Zo vertelde Daniel dat zijn collega-boeren niets te maken wilden hebben met de boekhouding, juist omdat ‘Brussel’ dat allemaal niet moest weten en ze hen anders dubbel zouden belasten. Meer nog, Daniel verklaarde dat deze boeren in zekere zin gelijk hadden. Omdat Daniel zijn boekhouding bij het LEI bijhield, werden er inderdaad af en toe conclusies getrokken uit de boekhouding, waardoor zijn barema binnen het forfaitair stelsel aangepast moest worden.²⁴⁰ Bovendien kostte een bedrijfseconomische boekhouding bijhouden bij de meeste van de voorgestelde diensten ook geld en was dit vaak des te meer reden voor de

²³² Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²³³ Vleurick, ‘Waarom geen bedrijfsboekhouding’, 26.

²³⁴ Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’.

²³⁵ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding, Voor Boer en Tuinder* (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

²³⁶ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²³⁷ Hendriks en Gelderblom, ‘Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940’, 48.

²³⁸ Sofie Vandenberghe, ‘De bijzondere landbouwregeling in de BTW’ (Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2016), 4.

²³⁹ ‘De landbouw in 1970’.

²⁴⁰ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

boer om het niet te doen.²⁴¹ Een boer moest eerst voor zichzelf nagaan of de onkosten van het starten met een boekhouding in verhouding waren met de mogelijke winst die hij er als bedrijfsleider uit kon halen.²⁴²

Het lijkt dus onwaarschijnlijk dat de belastingen een grote factor waren voor boeren om deze innovatie te omarmen, maar waarom hielden sommige boeren dan wel een boekhouding bij? Waren er naast de argumenten van de diensten die ik in hoofdstuk twee al aangehaald heb nog andere zaken die de boer overtuigden om mee te doen? Volgens Jordaan begon de boer, wanneer hij kennis opgedaan had over het bestaan en het nut van de bedrijfseconomische boekhouding, daar niet meteen mee. Leren, zich bewust zijn en effectief actie ondernemen, daar zat tijd tussen.²⁴³ Het was een proces dat een bepaalde tijdspanne in beslag nam. Volgens *De boer en landbouwboekhouding* was een boer met een breder sociaal netwerk en dichtere contactpunten met de voorlichting meer geneigd om de boekhouding te aanvaarden.²⁴⁴ Verder bleek uit de interviews dat een belangrijke reden voor boeren om een boekhouding bij te houden het verkrijgen van meer inzicht in de eigen positie en de structuur van het bedrijf was.²⁴⁵ Dit sluit goed aan bij wat ik in het vorige hoofdstuk op bedrijfsniveau aangegeven heb. Het kadert binnen een bredere tendens waarin boeren streefden om het financieel beter te doen. Daarnaast hing de manier waarop een boer met de boekhouding omging, evenals de mate van betrokkenheid en interesse, volgens Omer ook sterk af van het karakter van de boer zelf.²⁴⁶ Daniel gaf bijvoorbeeld aan dat boekhouden voor hem ook een deel competitiviteit was. Hij wilde niet alleen beter boeren en zijn bedrijfsleiding effenaar bijsturen, maar hij wilde ook bewust meer weten om zich te ‘wapenen’ tegen verkopers of andere boeren die beweerden het beter te weten. Hij hield de boeken bij voor de memorie, de zekerheid en om zich niet te kunnen laten beïnvloeden door verkooppraatjes wanneer hij het tegendeel zwart-op-wit in zijn boeken kon lezen.²⁴⁷

Daarnaast was het echter meestal een kwestie van moeten. Dit lijkt vreemd aangezien het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding altijd een vrije aangelegenheid is gebleven.²⁴⁸ Net zoals in de meeste Europese landen waren de Belgische boeren wettelijk niet verplicht om een boekhouding bij te houden.²⁴⁹ Niettemin werd dit vaak wel gedaan om te voldoen aan subsidievereisten. Het gaat hier over een verplichting voor de boer om LIF-steun te ontvangen of om bijvoorbeeld een lening te krijgen. Zoals Omer

²⁴¹ Vleurick, ‘Bedrijfsboekhouding voor iedereen?’

²⁴² Ferrin, ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’.

²⁴³ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²⁴⁴ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 15-16.

²⁴⁵ Maria Vandekerckhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025; Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025.

²⁴⁶ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²⁴⁷ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

²⁴⁸ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

²⁴⁹ Josep Maria Argilés en Eric John Slof, ‘New opportunities for farm accounting’, *European Accounting Review* 10, nr. 2 (2001): 362.

het verwoorde waren de banken “*ook niet geneigd om bieten te smijten in een mand zonder gat*”.²⁵⁰ In alle interviews kwam dit subsidie aspect terug. Zo schatte Jordaan dat voor 70 tot 80 % van de boeren dit de enige reden was om deze bij te houden, en niet omdat ze het nut er echt van inzagen.²⁵¹ Guido gaf zelfs aan dat veel jongere boeren verplicht waren en ze vanaf het moment ze deze niet meer moesten bijhouden, volledig stopten met boekhouden.²⁵² In 1980 werd eveneens door Agricontact vastgesteld dat een bedrijfsboekhouding slechts bijgehouden werd wanneer de boer verplicht was en duidelijk bezorgdheid geuit.²⁵³ Er is namelijk een groot verschil tussen het bijhouden van de bedrijfsboeken en deze effectief gebruiken. Wie het deed uit vrije wil, was een stuk nauwkeuriger, dan iemand die het zuiver voor de LIF-steun deed.²⁵⁴ Heel wat boeren zagen dit als een verplichte administratieve aangelegenheid en vulden de formulieren ook op die manier in. Een goed of een slecht ingevulde boekhouding werd immers even veel gesubsidieerd. Zowel op Belgisch als Europees niveau werd ingezien dat de bedrijfseconomische boekhouding een zeer bruikbaar bedrijfsinstrument was en werd zowel het houden van de boekhouding als de effectieve advisering aan de hand van die boekhouding financieel ondersteund. Een bijwerking daarvan was echter dat de kwaliteit van de boekhoudingen achteruit ging. Op bedrijfsniveau betekende dit dat de boekhouding meer gebruikt werd als een middel tot subsidieverwerving dan echt een managementtool.²⁵⁵ Op macroniveau had dit uiteraard ook een impact. Hoe minder nauwkeurig een boer de boekhouding invulde, hoe minder correct de datastroom naar de organisaties en de overheid was. Zoals in het vorige hoofdstuk al aan bod kwam, was het de financiële ondersteuning die het aantal boekhoudingen vanaf de jaren 70 sterk deed stijgen. Uit deze analyse kon afgeleid worden dat die financiële stimulans niet alleen mensen kon overtuigen die aan het twijfelen waren, maar wezenlijk dé reden was voor boeren om kennis in de praktijk te brengen of zich te informeren.

In de inleiding van deze masterproef vermeldde ik al dat de melkquota in 1984 een daling van het aantal boekhoudingen markeerden. In zijn interview vertelde Guido dat boeren die bij de Boerenbond hun boekhouding bijhiielden, in tegenstelling tot andere boeren al wisten dat de melkquota er aan zaten te komen. Zij waren geadviseerd om niet langer te wachten om uit te breiden om zo de melkquota voor te zijn.²⁵⁶ Ik vermoed dat de aandacht voor het boekhouden afnam, omdat boeren niet meer verder mochten uitbreiden of omdat ze met de melkquota in het vooruitzicht gezorgd hadden dat ze klaar waren met hun investeringen.

²⁵⁰ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²⁵¹ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²⁵² Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

²⁵³ ‘De landbouw in 1979’, *Agricontact*, augustus 1980, IIb 1-20.

²⁵⁴ Geert Rombouts, *Bedrijfseconomische boekhouding in de melkveehouderij: impact van de vaste kosten op de inkomensvorming*. (Brussel: Ministerie van Middenstand en Landbouw, 1995), 4.

²⁵⁵ Van Keerberghen en Vandenbosch, ‘Focus op ... vijftig jaar landbouwboekhouding’, 33.

²⁵⁶ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

Boekhouden werd door de melkquota bijgevolg minder noodzakelijk voor de boer, omdat hij geen subsidies zoals LIF-steun meer nodig had.

In *Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940* concludeerden Hendriks en Gelderblom dat de stijging van het aantal landbouwboekhoudingen een gevolg was van de verhoging van landbouwproductiviteit en niet andersom.²⁵⁷ Ook voor België lijkt dat tot op een bepaalde hoogte te kloppen. Er waren wel boeren die een bedrijfseconomische boekhouding bijhielden om te weten te komen waar ze stonden als boer en hoe hun bedrijf er uitzag. Het overgrote deel hield echter een boekhouding bij met het oog op subsidies en leningen. Wie bijvoorbeeld wilde uitbreiden en een nieuwe loods wilde plaatsen, kon LIF-steun krijgen indien hij een bedrijfseconomische boekhouding kon voorleggen. Als een boekhouding dan pas opgestart werd, had de boer al besloten om te moderniseren en was de boekhouding geen wegwijzer meer.

3.2 De opvolger als actor

Afbeelding 1: ideaalbeeld van drie generaties die daadwerkelijk belang stellen in de raadgeving van de bedrijfsleiding.²⁵⁸

²⁵⁷ Hendriks en Gelderblom, 'Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940', 48.

²⁵⁸ 'Activiteiten op het gebied van bedrijfsleiding gedurende 1963', 955.

Een belangrijke actor die tot nu toe nog niet besproken werd, is de opvolger. De boerenzoon (of boerendochter) was immers vaak ook een belangrijke factor voor de boer om een bedrijfseconomische boekhouding aan te leggen.²⁵⁹ Een klein bedrijf dat aan het uitbollen was, had niet veel aan de opstart van een bedrijfseconomische boekhouding. Een bedrijf waar toekomst in zat en een opvolger had, daar bleek de boekhouding juist cruciaal.

In *Boer en Landbouwboekhouding* werd door de medewerkers van het LEI geconcludeerd dat het moeilijk was om de leeftijd van de uitbater als objectieve factor te beschouwen voor de beperkte verspreiding van de boekhouding in de landbouw. Jongere boeren hadden een hoger aspiratieniveau, meer vakkennis en stonden meer open voor verbeteringsmiddelen voor hun bedrijf. Toch bleek uit hun onderzoek dat oudere en jongere boeren even talrijk aan boekhouding deden. Dit kwam enerzijds omdat boeren jong startten en lang bleven doorgaan, maar anderzijds ook omdat een oudere boer tot de het bijhouden van een boekhouding kon overgaan op initiatief van zijn zoon. In dat geval begon de zoon zich voor te bereiden op de opvolging van het bedrijf en had hij waarschijnlijk een beroepsopleiding genoten waarin de boekhouding aangeleerd werd.²⁶⁰ Zoals in hoofdstuk één ook aan bod kwam, moest een leerling bijvoorbeeld een bedrijfsboek bijhouden wanneer hij stage liep. Op die manier kon de zoon dus ook kennis over de boekhouding doorgeven aan zijn vader. Toch leek dit niet voor alle opvolgers van een leien dakje te lopen. Veel van de oudere boeren waren namelijk gehecht aan de traditie zoals hierboven beschreven. In het geval van de landbouwschool, namen vele boeren de boekhouding er volgens Omer bijvoorbeeld eerder met tegenzin bij, omdat hun zoon dan als goedkope werkracht thuis stage mocht lopen.²⁶¹ Over het algemeen was er duidelijk een ouderlijke weerstand aanwezig. Zo antwoordde Bij de Haard in 1969 op de veelvoorkomende klacht van boerenzonen dat ze geen boekhouding mochten doen van thuis uit:

“Maar mocht u een zoon of dochter hebben die het bedrijf zullen overnemen en zij hebben niet de behoefte een boekhouding te beginnen, maak u dan zorgen. U zijt misschien goede boer en goede boerin, en hebt het ver gebracht ook zonder boekhouding. Nu wordt het anders. Een jonge of aankomende bedrijfsleider kan zich vandaag en in de toekomst niet meer oriënteren zonder boekhouding, zelfs al ziet u er de noodzaak niet zozeer van in, de vrijheid om aan boekhouding te doen moet toch onvoorwaardelijk gegeven worden.”²⁶²

²⁵⁹ Om de tekst wat vlotter te maken zal in deze paragraaf consequent gesproken worden over de boerenzoon, maar de opvolger kon zowel een zoon als een dochter zijn.

²⁶⁰ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 7, 15.

²⁶¹ Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²⁶² Vleurick, ‘Waarom geen bedrijfsboekhouding’, 26.

Daniel wist te vertellen dat zijn vader op dat vlak heel meegaand was. Hij was dankbaar dat hij als opvolger de cijfers kreeg en niet moest wachten tot hij zelf boerde om een boekhouding bij te houden.²⁶³ Dit was immers in vele gezinnen niet het geval. Dikwijls was er discussie tussen vader en zoon. Vaak vond de oude boer dat de voorlichters van het ministerie van Landbouw en de Boerenbond niet moesten weten hoeveel hij juist verdienden.²⁶⁴

Toch had de bedrijfseconomische boekhouding volgens de bronnen, voor de opvolger, en in feite ook voor de oude boer, een belangrijke opvoedkundige en sociale waarde. Om te beginnen kon een boekhouding met aangepaste voorlichting de boerenkinderen opnieuw doen geloven in het beroep.²⁶⁵ Wanneer jongeren op het bedrijf enkel arbeid leverden, niets wisten over de stand van zaken en bijgevolg ook niet mee mochten beslissen, bracht dit een gemis aan interesse voor het bedrijf en de boerenstiel met zich mee.²⁶⁶ Bovendien kon zoals al in hoofdstuk twee vermeld werd, de boekhouding voor meer bedrijfszekerheid zorgen. Specifiek in deze periode was dit zeer belangrijk voor de boerenjeugd, aangezien een algemeen tekort aan bedrijfszekerheid ervoor zorgde dat veel arbeidskrachten wegvloeiden uit de landbouw. Meer nog, het was een vicieuze cirkel. Op bedrijven zonder opvolger, werd minder aan modernisering of mechanisering gedaan om de leefbaarheid van het bedrijf te verhogen. Dit soort ‘slavenwerk’ stootte de jeugd nog meer af van de landbouw.²⁶⁷ Zeker voor een jongere generatie die veel minder sterk gebonden was aan boerentradities en vooral minder wilde zwoegen en geld wilde verdienen. Zij wilden een leefbaar bedrijf, waarvan het inkomen niet moest onderdoen tegenover de rest van de bevolking en wilden leven zoals mensen van hun tijd.²⁶⁸ De enige manier voor potentiële opvolgers om dit te waarborgen, was via het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding. De zoon kreeg bijvoorbeeld dikwijls voor hij het bedrijf overnam, ondanks zijn arbeidsaandeel, geen echte wedde. Hij ontving slechts wat zakgeld en wist bijgevolg niet goed waar hij zich aan moest verwachten.²⁶⁹ Een overname zonder boekhouding betekende voor de jonge boer een job aanvaarden, zonder op voorhand te praten over het uitbetaalde loon. Het kennen van de evolutie van het inkomen van het bedrijf, was waarschijnlijk de enige garantie waarmee een jonge boer zijn ouders kon opvolgen. Er mocht verder nog zo veel openheid binnen het gezin zijn over de

²⁶³ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

²⁶⁴ Beullens, ‘De jongeren zeggen: Boekhouden is een noodzaak! De ouderen repliceren: Nu is het ver gekomen!’

²⁶⁵ Beullens.

²⁶⁶ Jan Nulis, ‘Wij hebben niet veel te bassen’, *Bij de Haard*, september 1968, 44-45.

²⁶⁷ Hein Nackaerts, *Leefbaar landbouwbedrijf - Brugse veeveiling*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 30 januari 1966), <https://cagnet.be/item/F001461>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/93: Wat is een leefbaar landbouwbedrijf?; Brugse veeveiling. Script en documenten inzake de uitzending van Voor Boer en Tuinder van 30-01-1966, 1966.

²⁶⁸ G. Van Haldert, ‘Landbouw in het jaar 2000’, *Bij de Haard*, mei 1980, 22-23, 37; Hein Nackaerts, *Jonge landbouwers over hun toekomst*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 5 april 1970), <https://cagnet.be/item/F001637>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/179: Jonge agrariërs praten over hun toekomst. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 05-04-1970, 1970.

²⁶⁹ Nulis, ‘Wij hebben niet veel te bassen’.

financiën, als de vader geen cijfermateriaal had over zijn inkomen, kon hij deze garantie niet geven aan zijn zoon. Volgens de aflevering van Voor Boer en Tuinder van 29 februari 1976 zouden er zelfs meer kandidaat-boeren zijn geweest indien er meer boekhoudingen bijgehouden waren.²⁷⁰ Verder kon een boekhouding niet alleen tonen aan de jeugd dat een beroep in de landbouw even mooi was als om het even welk ander beroep, maar het kon ook tonen dat hun ouders niet moesten onderdoen. Kinderen keken met meer ontzag naar hun ouders, die toch beter hun brood verdienden dan ze dachten.²⁷¹ Verder bleek een duidelijke boekhouding ook een belangrijk hulpmiddel te zijn voor een ander delicaat probleem: de verdeling. Wanneer er meerdere kinderen waren, kon een lang bijgehouden boekhouding in vele gevallen een goed vertrekpunt zijn.²⁷² Zo moest de overnameprijs in verhouding tot de andere kinderen bijvoorbeeld fair zijn, maar niet te hoog om deze investering mogelijk te maken.²⁷³

Voor een jonge boer waren boekhoudkundige gegevens dus cruciaal om uit te maken of zijn ouderlijke bedrijf een jong boerengezin iets te bieden had, of hij beter zijn kansen waagde op een ander bedrijf of buiten de landbouw. Wanneer deze beslissing genomen was, werd de bedrijfseconomische boekhouding voor de jonge boer nog belangrijker. In tegenstelling tot bij uitbollende boeren, moest de boekhouding voor jonge boeren niet alleen tonen waar ze stonden, maar ook waar ze nog naartoe konden.²⁷⁴ Alles wat ik onder bedrijfsniveau beschreef in hoofdstuk twee, was nog relevanter voor een jonge boer die nog moest starten met investeren, specialiseren en moderniseren en daarvoor een goed inzicht in zijn bedrijf nodig had. Bovendien waren investeringsfouten voor een jonge boer erger, aangezien zijn financiële draagkracht nog niet zo sterk was.²⁷⁵ Zo vertelde Jordaan dat zijn keuze om over te schakelen van het LEI naar de Boerenbond vooral was omdat hij als beginnende boer meer nood had aan begeleiding:

“Als je begint te boeren en je hebt nog een hele toekomst voor u moet je weten: waar wil ik naartoe, waar kan ik naartoe en wat zijn de mogelijkheden en iets meer gebaseerd op kennis en cijfergegevens dan bij onze ouders die deden zoals het vroeger altijd geweest was.”²⁷⁶

²⁷⁰ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

²⁷¹ Beullens, ‘De jongeren zeggen: Boekhouden is een noodzaak! De ouderen repliceren: Nu is het ver gekomen!’

²⁷² D. Vleurick, ‘En als ze eens wilden boeren?’, *Bij de Haard*, maart 1978, 18-19, 22.

²⁷³ Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

²⁷⁴ Bea Leus, ‘Witloof dat is mijn vak’, *Bij de Haard*, oktober 1985, 24-25.

²⁷⁵ Rombouts, *Bedrijfseconomische boekhouding in de melkveehouderij: impact van de vaste kosten op de inkomensvorming.*, 18-19.

²⁷⁶ Jordaan Dermout, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

Als jonge boer stelde hij meer vragen en had hij hogere verwachtingen van de boekhouddiensten, terwijl zijn moeder niet vroeg om interpretatie en de gegevens gewoon gaf aan het LEI. Als jonge boer die wilde investeren en beredeneerd een bepaalde richting wilde ingaan, probeerde je volgens Jordaan via de boekhouding uit te zoeken hoe je het nog een generatie als boer zou uithouden. Iemand die geen plannen meer moest maken had minder nood aan boekhouden.²⁷⁷ Verder kon een bedrijfseconomische boekhouding niet alleen voorspellend zijn op het vlak van het bedrijfsplan van de nieuwe boer, maar het kon ook een waarschuwing zijn voor de oude boer om zelf niet te investeren in plaats van zijn opvolger.²⁷⁸ Dit kon namelijk na verloop van tijd een probleem betekenen voor de jonge boer wanneer de uitrusting niet lang voor de overname vernieuwd was geweest en de jonge boer permanent met een verouderde uitrusting zat tegenover zijn collega's.

3.3 Wisselwerking en aanpassing

Ik heb ondertussen al aangetoond dat boeren zelf kozen om al dan niet een bedrijfseconomische boekhouding bij te houden en niet alles overnamen wat hen aangeraden werd. Een volgende vraag is of de boer gezien moet worden als een passieve uitvoerder of hij in een onderhandelingspositie zat. Een kennissysteem in de landbouw is namelijk veelal interactief en geen eenrichtingssysteem. Feedback van de boer is meestal van belang.²⁷⁹ Sterker nog, innovatie hoefde niet noodzakelijk afkomstig te zijn van onderzoekers of experts, maar kon ook voortkomen uit de wens om te innoveren of een voortdurend proces van toepassing en verbetering door de gebruiker, in dit geval de boer.²⁸⁰ In deze paragraaf zal daarom onderzocht worden of boeren in het geval van de bedrijfseconomische boekhouding feedback konden geven en op die manier een aandeel hadden in de kennisontwikkeling.

Om te beginnen is de relatie tussen de voorlichter en de boer van een andere aard bij sociaaleconomische voorlichting dan bij technische voorlichting. Bij sociaaleconomische voorlichting zoals de bedrijfseconomische boekhouding trad de voorlichter namelijk op als een begeleider. Om de gegevens te krijgen waarop het voorlichtingsadvies gebaseerd was, was de samenwerking van de boer noodzakelijk. Het was een proces waarin beide partijen afwisselend een actieve en passieve rol opnamen. In zo'n gesprek werd naast professionele deskundigheid zodoende ook plaatsgemaakt voor de

²⁷⁷ Jordaan Dermout, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²⁷⁸ Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

²⁷⁹ Fauconnier e.a., *Communicatie en landbouw: problematiek en perspectieven in voorlichting en marketing. 1: Landbouwvoorlichting*, 12.

²⁸⁰ Frank Hartwich, 'Rural innovation networks: from knowledge to development', *Agrarforschung* 16, nr. 6 (2009): 187.

ervaringsdeskundigheid van de boer.²⁸¹ Er was ruimte om te overleggen en bovendien ook ruimte voor de voorlichter om bij te leren over de gang van zaken in de boerenstiel in de praktijk. Volgens de interviews was er op vlak van adviezen gebaseerd op de boekhouding, bijgevolg veel vrijheid voor de boer om die te interpreteren en uiteindelijk zelf tot een besluit te komen.²⁸² Op vlak van het technische systeem van de boekhouding en hoe dat proces moest gebeuren, was dat echter niet het geval. De programma's werden opgesteld en als boer had je daar niet in te kiezen.²⁸³ Zo vertelde Daniel dat je er ook geen profijt uit kon halen om de boekhoudkundige methode aan te passen, als dat een onmiddellijke impact had op je eindcijfers. Volgens Daniel was het dus best om de experts op dat gebied te volgen.²⁸⁴ Voor veel technische kennis kon de boer bijdragen aan de kennisvorming, juist omdat hij al ervaring had met die onderwerpen. In *Enough time to adapt? The West Flanders red, knowledge networks, and cultures of breeding in interwar Belgium* concludeert Segers bijvoorbeeld over de agency van boeren: “they contrasted their own years of practical experience with the theoretical vision of the experts”.²⁸⁵ Pure economische kennis zoals de boekhouding, dat was echter iets waar de boer helemaal geen ervaring mee had. Zoals al beschreven werd, ging de fysieke arbeid van vroeger niet goed samen met het nieuwe cognitieve en intellectuele aspect van de boekhouding. Het lijkt daarom ook logisch dat de boer op dit vlak niet veel kon bijdragen. Het waren de diensten die de boer moesten bijscholen door praktische methoden uit te werken.²⁸⁶ Zo verklaarden Seldon en Groenewald in 1966 in hun *Management Accounting in Agriculture* bijvoorbeeld dat vanwege de problemen die boeren ervaarden met het papierwerk dat ze niet gewend waren, het de landbouwadvisdiensten en niet de boeren zelf waren die managementboekhoudsystemen moesten ontwikkelen. Hier moet wel rekening gehouden worden dat Seldon en Groenewald waarschijnlijk hun eigen verdiensten extra in de verf wilden zetten en dit probleem bijgevolg wat aangedikt hebben.²⁸⁷

Toch mag de boer ook geen louter passieve rol toegewezen krijgen. Zo had iedere boer zijn eigen manier en methode om de bedrijfsgegevens te verzamelen, waarin absoluut geen uniformiteit zat.²⁸⁸ Vaak was dit geen bijzonder systeem, maar bestond het voornamelijk uit gewoontes en een zelfontworpen

²⁸¹ H. Everaet, ‘De polyvalente voorlichtingsdienst van het Ministerie van Landbouw’, *Landbouwtijdschrift*, augustus 1981, 1047-53.

²⁸² Maria Vandekerkhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025; Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025; Omer Hoorne, persoonlijk interview, 29 maart 2025.

²⁸³ Jordaan Dermout, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²⁸⁴ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

²⁸⁵ Segers, ‘Enough time to adapt? The West Flanders red, knowledge networks, and cultures of breeding in interwar Belgium’, 267.

²⁸⁶ Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

²⁸⁷ W. M. Seldon en J. A. Groenewald, ‘Management Accounting in Agriculture’, *Agrekon* 5, nr. 4 (1966): 29.

²⁸⁸ Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/168: *Bedrijfseconomische begrippen: I Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 31-10-1971*, 1971.

aanpak.²⁸⁹ De invloed van de boer gaat echter verder dan dat. Er werd wel degelijk geluisterd naar de bezorgdheden van de boer. Zo werd bijvoorbeeld aan de vraag naar meer zelfstandigheid en minder tussenkomst in een zeker mate tegemoetgekomen met het bedrijfsboek van de Boerenbond in 1967. Naast een kleine vergoeding voor het boek zelf was dit systeem gratis, het nam minder tijd in beslag, alle papieren bleven op het bedrijf en de boer kreeg geen thuisbezoek. Volgens Bij de Haard verving dit vereenvoudigd systeem het oude niet, maar was het specifiek ontwikkeld om ook andere boeren aan te spreken en te overtuigen.²⁹⁰

Uit de literatuur komt naar boven dat de bedrijfseconomische boekhouding steeds beter aangepast werd aan de landbouw. Auderset en Moser schoven in *Die numerische Zergliederung des Agrarischen. Landwirtschaftliche Buchhaltung und Statistik* uit hun boek *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft: Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850 - 1950)* de bedrijfseconomische boekhouding naar voren als een soort *lingua franca* die de agrarische kennis kon vertalen naar cijfers die begrepen konden worden in de industriële kapitalistische maatschappij. Het was een hulpmiddel om de verschillen tussen de industriële en de agrarische sector te overbruggen en de landbouw te moderniseren en rationaliseren. Ook Auderset en Moser stellen vast dat de identificatie van de boekhouding als een nuttig instrument en de effectieve verspreiding in de landbouwpraktijk niet samenvielen. Zij beschrijven in dit hoofdstuk hoe deze boekhoudsjablonen ontstonden in de handel en industrie en aangepast moesten worden aan de omstandigheden in de landbouw. Levende wezens vereisen namelijk andere vormen van kennis dan de verwerking van grondstoffen. Zij eindigen hun analyse met het werk van Ernst Laur die rond de eeuwwisseling de grondslagen legde voor een boekhoudsysteem dat rekening hield met de kenmerken van de landbouw en betrouwbaar en correct was.²⁹¹ In *Boer en landbouwboekhouding* identificeerde het LEI ook dat Laur de basisprincipes voor een uniform boekhoudsysteem in 1929 op punt gesteld had.²⁹²

Voor de Belgische casus 1950-1984 kan echter verder gekeken worden dan een pure aanpassing aan de algemene karakteristieken van de landbouw. Er werd ook aangepast aan de wensen van de boer en die wisselwerking is duidelijk zichtbaar. Na Laur werden twee uiteenlopende boekhoudstelsels ontwikkeld: de globale en de analytische boekhouding. Wanneer ik in deze masterproef tot nu toe sprak over een bedrijfseconomische boekhouding, refereerde ik aan de globale variant. In België was er in de beginjaren echter ook de analytische boekhouding die meer gericht was op grotere bedrijven en geschoolde boeren.²⁹³

²⁸⁹ Vleurick, 'Een boerin die reeds 10 jaar aan boekhouding doet ...'

²⁹⁰ Van Trappen, 'Bedrijfsboekhouding: nu ook voor u'.

²⁹¹ Auderset en Moser, *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft*, 23, 25, 49-51, 56, 63, 100, 277.

²⁹² Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 1.

²⁹³ Everaet, 1-2.

Deze boekhouding was een stuk gedetailleerder en complexer en vroeg bijgevolg ook veel meer engagement van de boer.²⁹⁴ De globale boekhouding was niet alleen gemakkelijker, maar liet de diensten ook toe om er meer bij te houden.²⁹⁵ Zoals de medewerkers van het LEI het beschreven, kon het analytische stelsel “*wegens haar omslachtigheid, na verloop van tijd de confrontatie met de werkelijkheid niet langer doorstaan*” en werd deze bijgevolg relatief snel achterwege gelaten in België.²⁹⁶ Naar dit soort ingewikkelde en arbeidsintensieve boekhouding was simpelweg geen vraag onder de Belgische boeren. Bovendien moest een boer om het beste resultaat te bekomen, zoals in deze masterproef al verschillende keren benadrukt werd, een volledige, juiste en duidelijke bedrijfsboekhouding bijhouden. De verschillende diensten hadden wel verschillende systemen, met onderlinge verschillen betreffende de manier van optekenen, formuleren en de vorm en aard van de becijferde resultaten, maar wat ze allemaal gemeenschappelijk hadden was dat de gegevens juist ingevuld moesten worden.²⁹⁷ Niet alleen om de boer te kunnen voorlichten, maar ook om zelf de juiste data te verwerven. Zo stelde Jordaan:

*“Ze kenden de boeren goed genoeg om te weten als ze het niet gemakkelijk maken voor de boekhouding in te vullen dat ze niet gaat ingevuld worden. Als ze wilden hebben dat ze de gegevens op tijd binnenkregen moet het een beetje gemakkelijk zijn of het gaat er niet van komen.”*²⁹⁸

Als de boekhouding te veel werk was voor de boer, of hij zag het nut van sommige gegevens niet in, grepen de voorlichters volgens Jordaan dikwijls terug naar een algemeen gemiddelde, iets wat de resultaten minder zuiver maakte.²⁹⁹ De voorlichtingsdiensten hadden er dus alle belang bij om een relatief simpele methode uit te werken die niet alleen meer mensen aansprak om een bedrijfseconomische boekhouding bij te houden, maar ook verzekerde dat boeren die al een boekhouding hadden niet ontmoedigd raakten en alles effectief invulden. Verder moet ook aangegeven worden dat de boekhouding niet altijd gemakkelijker werd. De kennis veranderde namelijk ook mee wanneer de scholingsgraad steeg. De beweging van overheids- naar privaatininitiatief uit hoofdstuk één bevestigt dat. Zowel Jordaan als Guido gaven aan dat hun ouders bij het

²⁹⁴ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

²⁹⁵ Verriest, ‘Overzicht van de gemiddelde boekhoudkundige resultaten van 101 landbouwbedrijven voor het boekjaar 1959-1960’.

²⁹⁶ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 1-2.

²⁹⁷ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

²⁹⁸ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

²⁹⁹ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

LEI en het ministerie zaten, maar toen zij de boerderij overnamen, overstapten naar de boekhouding van de Boerenbond. Deze was veel meer werk en moest veel gedetailleerder gebeuren, maar als jonge boeren wilden ze juist meer gegevens.³⁰⁰ De vraag naar meer boekhoudkundige diepgang kwam er dus vermoedelijk later in deze tweede generatie wel.

3.4 Boeren onder elkaar

Kennis is het resultaat van interactie.³⁰¹ In recente studies over de verspreiding van landbouwkennis blijkt keer op keer dat *peer-to-peer* interactie een belangrijke manier is voor boeren om informatie te verzamelen.³⁰² Een voorbeeld van zo'n studie is *Agricultural Science in the Wild: A Social Network Analysis of Farmer Knowledge Exchange*. In dit onderzoek werd een experiment opgezet waarin nieuwe kennis geïntroduceerd werd aan een groep boeren. Vervolgens werd nagegaan met wie deze boeren gesproken hadden over de nieuwe kennis. Het resultaat van deze studie was dat boeren vooral te rade gingen bij collega's en zodoende onderling een netwerk opzetten los van de experts. Dit kon verklaard worden door de empirische reflex die boeren hebben om op zoek te gaan naar analoge bedrijven waar de theorie reeds in praktijk werd omgezet om zo kennis op te doen.³⁰³ Deze reflex sluit aan bij Segers' observatie van een *wait-and-see attitude*.³⁰⁴ Moeyersons en Mathijs concludeerden in hun *The importance of microAKIS members in the strategic decisions of Flemish horticulture farmers* dat sociale kennisverspreiders door 68% van de boeren in hun steekproef gezien werden als een belangrijke factor in hun besluitvormingsproces. Boeren van vandaag doen dus zeker niet alleen een beroep op professionele vakspecialisten.³⁰⁵ Het loont bijgevolg om ook voor de casus bedrijfseconomisch boekhouden na te gaan in welke mate deze sociale netwerken tussen de boeren onderling bestonden. In het vorige hoofdstuk kwam al aan bod dat boerinnen in Bij de Haard aangespoord werden om aan hun gilde te vragen om lessen over de bedrijfseconomische boekhouding in te richten. Werd er naast in georganiseerde lessen en vergaderingen op aanraden van de Boerenbond veel gesproken over dit onderwerp? Was *looking over the hedge* een belangrijke factor in hun afweging om al dan niet te boekhouden en in hoeverre verspreiden boeren de kennis naar elkaar?³⁰⁶

³⁰⁰ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025; Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

³⁰¹ Wielinga, 'Netwerken als levend weefsel: een studie naar kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw sinds 1945', 5.

³⁰² Feo e.a., 'Shedding Light into the Need of Knowledge Sharing in H2020 Thematic Networks for the Agriculture and Forestry Innovation', 12.

³⁰³ Brennan A. Wood e.a., 'Agricultural Science in the Wild: A Social Network Analysis of Farmer Knowledge Exchange', *PLoS ONE* 9, nr. 8 (2014): 1, 8.

³⁰⁴ Segers, 'Enough time to adapt? The West Flanders red, knowledge networks, and cultures of breeding in interwar Belgium', 265.

³⁰⁵ Mertijn Moeyersons en Erik Mathijs, 'The importance of microAKIS members in the strategic decisions of Flemish horticulture farmers', *The journal of agricultural education and extension* 30, nr. 5 (2024): 733, 740, 742.

³⁰⁶ Segers en Van Molle, *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*, 5-6.

Om te beginnen was het idee van onderlinge verspreiding zeker een onderdeel van het ideaalbeeld van de voorlichtingsdiensten. In de meipublicatie van *Bij de haard* in 1969 stond bijvoorbeeld dat het inzicht dat een boer via de boekhouding kreeg er niet alleen voor gezorgd zou hebben dat de boeren deskundiger over hun bedrijf konden praten, maar ook dat boeren via cijfers het voordeel van de onderlinge samenwerking ontdekten.³⁰⁷ Of dit in de praktijk ook het geval was, valt moeilijk te bepalen. Daarnaast werden vanuit de voorlichtingsdiensten ook enkele initiatieven opgezet in het bijzonder om boeren onderling te doen reflecteren over de bedrijfseconomische boekhouding. Zo bestonden er bijvoorbeeld voorlichtingsbedrijven die als een model moesten dienen voor andere boeren uit de streek en openstonden voor bedrijfsbezoeken. Zij moesten verplicht een bedrijfseconomische boekhouding bijhouden.³⁰⁸ Verder bestond er ook een netwerk van bedrijfsleidingsgroepen. In een bedrijfsleidingsgroep werden studievergaderingen opgezet waarin informatie uitgewisseld werd op het gebied van proefveldwerking, bemesting, het gebruik van sproeimiddelen en bijvoorbeeld ook de bedrijfsboekhouding. Het doel hierbij was voornamelijk om de deelnemers de mogelijkheid te bieden om hun eigen bedrijfsleiding te verbeteren door hun ervaringen uit te wisselen en bedrijfsproblemen te bespreken via boekhoudkundige vergelijkingen.³⁰⁹ Enerzijds werd door het ministerie van Landbouw in België naar het Franse voorbeeld van de Centres d'étude des techniques agricoles, de centra voor technische en economische landbouwstudies opgezet. Deze formule kende echter nooit een groot succes in België.³¹⁰ Anderzijds startte de Boerenbond ook vanaf de jaren 70 een netwerk op van bedrijfsleidingskringen op basis van hun boekhoudsysteem.³¹¹ De centrale gedachte achter deze bedrijfsleidingsgroepen was dat die boeren een kern van vooruitstrevende boeren vormden die doorgaans de toon aangaven in hun streek en andere boeren die moeilijk te benaderen waren hen zouden volgen. Zo was elk lid van een bedrijfsleidingsgroep ook verplicht om een boekhouding bij te houden om onderling met meer kennis van zaken over allerlei problemen van bedrijfseconomische aard te kunnen spreken.³¹² De ontleding en de vergelijking van de bedrijfsresultaten van de leden onder leiding van een voorlichter was dus een belangrijke activiteit.³¹³

³⁰⁷ D. Vleurick, 'Samenwerking 2', *Bij de Haard*, mei 1969.

³⁰⁸ 'De voorlichtingsbedrijven'.

³⁰⁹ Hein Nackaerts, *Werken met bedrijfsleidingsgroepen*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 18 maart 1973), <https://cagnet.be/item/F001779>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/230: Werken met bedrijfsleidingsgroepen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 18-03-1973, 1973; 'De officiële voorlichting in de land- en tuinbouwsector', *Agricontact*, oktober 1971.

³¹⁰ C. Crohain, 'Bedrijfsleidingsgroepen van Waals Brabant', *Landbouwtijdschrift*, februari 1965, 163-72; Van Molle, 'Speciaal nummer: 100 jaar ministerie van Landbouw: Het Belgische landbouwbeleid in de wisselwerking tussen economische en sociale toestanden, politiek en administratie, 1884-1984', 86.

³¹¹ Van Keerberghen en Vandenbosch, 'Focus op ... vijftig jaar landbouwboekhouding', 33.

³¹² 'Werking van de bedrijfsleidingsgroepen in het 4de ambtsgebied', *Agricontact*, februari 1975, II (1-3).

³¹³ 'De landbouw in 1969', *Landbouwtijdschrift*, maart 1970, 531-63.

Naast deze formele initiatieven, waar gestructureerd de bedrijfsboekhoudingen gepromoot en vergeleken werden, waren er ook meer informele uitwisselingen tussen de boeren zonder inmenging van andere organismes. Wanneer ik Jordaan vroeg of hij de aanmoediging tot boekhouden bewust meegemaakt heeft, antwoordde hij:

*“Dat is een wisselwerking, denk ik [...] Je hoort daar een keer van, je kent iemand die die boekhouding heeft, er werd daar een keer over gesproken, je wilde wat cijfers, je hoort het in de school, in de Groene Kring, ...”*³¹⁴

Andere boeren zullen dus wel een factor geweest zijn, maar op basis van de interviews kon ik afleiden dat dit eerder in beperktere kring was. Zo vertelde Jordaan bijvoorbeeld ook dat hij wel vrij open was om over zijn boekhouding te praten met collega-boeren, maar dat hij dit enkel deed met mensen die hij echt goed kende.³¹⁵ Praten over de boekhouding verliep over het algemeen relatief moeizaam. Zo vroeg ik telkens aan de vertellers of zij wisten van de boeren uit de buurt wie een boekhouding bijhield. Hun antwoord was steevast neen, dat wist je niet. Het was bijna gevaarlijk om over cijfers te praten, niemand moest dat weten. Het was eerder een soort taboe, waar je enkel met goede vrienden en familie over praatte. Je kon wel raden dat bepaalde collega-boeren een boekhouding bijhielden, omdat ze anders geen subsidies zouden krijgen van het LIF om uit te breiden, maar zelf vertelden ze dat niet.³¹⁶ Guido vertelde dat hij buiten zijn bedrijfsleiderskring met niemand sprak over zijn boekhouding, aangezien zijn beste vrienden geen boekhouding bijhielden. Bovendien benadrukte hij ook dat zelfs in een formele bedrijfsleiderskring onderling vertrouwen een grote rol speelde. Buiten de kring werd niet over de boekhouding gepraat. Het was al te veel om te zeggen met wie je samen een de kring zat. Ook wanneer een boer koos om zich niet aan te sluiten bij een kring, maar een voorlichter thuis ontving, was er vertrouwen nodig dat deze cijfers niet gedeeld zouden worden met derden.³¹⁷ Niettemin was dat vergelijkende element een belangrijk deel van de boekhouding. Zelfs deze anonieme vergelijkingen bleken een delicate zaak. Daniel vertelde bijvoorbeeld dat hoewel alles anoniem was onder codenummer, je toch kon gokken wie het was.³¹⁸ Zo wist Guido verschillende boeren op te noemen die gestopt waren met boekhouden, omdat ze vonden dat ze te herkenbaar waren doordat hun aantal hectare en streek vermeld stonden.³¹⁹ In het artikel *Waarom geen bedrijfsboekhouding* uit de aprilpublicatie van Bij de Haard in 1969 werd het argument “*anderen hoeven*

³¹⁴ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

³¹⁵ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

³¹⁶ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

³¹⁷ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

³¹⁸ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

³¹⁹ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

niet te weten wat ik verdien” weerlegd door te stellen dat al wie meedeed met de boekhouding van de Boerenbond ruimdenkend was en alles besprak met andere boeren.³²⁰ Het particularisme dat onder de boeren heerste, werd hier dus duidelijk onderschat.

In essentie was het niet vreemd dat in boerenmiddens niet veel gepraat werd over de bedrijfseconomische boekhouding. Ten eerste waren zoals al toegelicht, de meeste boeren vrij kritisch voor alles wat te maken had met boekhouden. Daniel getuigde bijvoorbeeld dat de school het toen wel promootte, maar hij er bij het uitgaan vroeger toch maar met één of twee van zijn vrienden over kon praten. Of het interesseerde hen niet, of ze werden onder druk gezet thuis om het niet te doen.³²¹ Als boer was er bijgevolg waarschijnlijk weinig enthousiasme om te vertellen over je boekhouding in een klimaat waar traditie vooropstond. Ten tweede was een boekhouding bijhouden een economische innovatie, iets wat helemaal anders van aard is dan een technische innovatie. In de landbouwsector was er veel meer belangstelling voor de techniek dan voor de economie.³²² Maria getuigde bijvoorbeeld dat ze wel op bezoek ging bij andere tuinders, maar de gesprekken gingen over zaken zoals de teelten, niet over de boekhouding.³²³ Doordat boeren vooral focusten op de biotechnische processen en de economische informatie links lieten liggen, konden zij zich over het algemeen ook niet goed inleven in boekhoudpraktijken.³²⁴ In bij de Haard werd dit zeer mooi verwoord:

“Nochtans moeten de boeren nu anders werken dan vroeger. Met een melkmachine werken in plaats van handmelken bijvoorbeeld. Maar boekhouding is niets spectaculairs. Na de mis kan de boer wellicht met fierheid zeggen: ‘Ik heb ook zo ’n rapenplukker gekocht...’ maar ’t succes zal misschien maar flauw zijn als hij meedeelt: ‘mannen, ‘k ben met boekhouding begonnen’”³²⁵

Boekhouden sprak niet alleen minder tot de verbeelding, het was ook veel minder zichtbaar op een boerderij. Wanneer je buur een nieuwe moderne rapenplukker had, kon je die in actie zien op het veld. Een boekhouding invullen daarentegen gebeurde achter gesloten deuren. Letterlijk *looking over the hedge* lijkt dus in het geval van boekhouden zeer moeilijk te zijn geweest. Bovendien had de boekhouding hier zelfs een omgekeerd effect. Volgens Guido kon een boekhouding er immers voor zorgen dat je niet beïnvloed werd om je buur te volgen wanneer hij bijvoorbeeld een nieuwe stal zette. Aan je boekhouding kon je zien

³²⁰ Vleurick, ‘Waarom geen bedrijfsboekhouding’.

³²¹ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

³²² ‘De landbouw in 1969’.

³²³ Maria Vandekerkhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025.

³²⁴ Krijn J. Poppe, *Information Needs and Accounting in Agriculture*, LEI Den Haag, Mededelingen 444 (Den Haag: Landbouw-economisch instituut, 1991), 12. Bijgevolg werden deze boekhoudmethoden te veel gericht naar research en policy-making en niet naar de noden van de boer.

³²⁵ Vleurick, ‘Bedrijfsboekhouding voor iedereen?’, 31.

of het voor jouw specifieke situatie het juiste moment was om een verandering door te voeren of je beter nog wachtte.³²⁶ Als boer kon je je laten inspireren, maar het bleef belangrijk om vanuit je eigen situatie een strategie te bepalen en je collega-boeren niet zomaar te imiteren.³²⁷

Uitwisseling onder collega's was dus relatief beperkt. Uit Guido's interview kon afgeleid worden dat vrienden buiten de sector mogelijk een invloed hadden. Guido's vader was een grote aanhanger van de Boerenbond, maar hield toch de boekhouding van het ministerie van Landbouw bij. Guido vertelde dat een lokale 'schoolmeester' uit het lager onderwijs de bedrijfseconomische boekhouding wilde lanceren in zijn streek om zo wat bij te verdienen naast het lesgeven. Ze kenden die man goed en vierden zelfs elk jaar samen kerstavond. Bijgevolg startte Guido's vader in 1962 met de boekhouding van het ministerie van Landbouw. Aanvankelijk zag Guido's vader boekhouden niet echt zitten, omdat hij, zoals veel boeren, niet graag schreef. De leraar vond dat echter geen probleem en stelde voor om alles voor hem in te vullen. Wanneer alles ingevuld was, kwam een rijkslandbouwkundig ingenieur van het ministerie effectief de resultaten bespreken en advies geven. Dit toont aan dat persoonlijke relaties met mensen buiten de landbouwsector ook konden aanzetten tot boekhouden. Guido's vader zou waarschijnlijk niet gestart zijn met boekhouden, moest zijn vriend hem dat niet gevraagd hebben. Op dit specifiek bedrijf had de boekhouding nochtans onmiddellijk een grote impact. Zo zagen ze na een jaar boekhouden dat aan hun 300 leghennen niets te verdienen was en kozen ze voor een specialisatie richting melkvee.³²⁸

³²⁶ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

³²⁷ H. Vets, 'Terugblik op 25 jaar Kastiel', *Management & Techniek* 20 (2016): 27.

³²⁸ Guido Brouckaert, persoonlijk interview, 10 april 2025.

3.5 Terugblik

Iets te weten komen en dat daadwerkelijk ook willen uitvoeren zijn twee verschillende dingen. In dit hoofdstuk werd aangetoond dat boeren vaak zeer onverschillig en wantrouwig stonden tegenover de bedrijfseconomische boekhouding. Bijgevolg kan besloten worden dat er niet echt sprake was van een wens tot innoveren of een toepassings- en verbeteringsproces van onderuit. Het is echter deze kritische houding die de boeren als groep een onderhandelingspositie gaf. De boekhoudsystemen werden niet enkel aangepast aan de karakteristieken van de landbouw, maar ook aan datgene waartoe de boeren in de praktijk bereid waren. Als de boekhouding niet gemakkelijk in te vullen was, zou de boer die van nature geen voeling had met schrijven en cijfers deze gewoon niet invullen. Over een directe wisselwerking zoals vaak het geval was bij technische kennis kunnen we dus niet spreken. Boeren hadden noch interesse, noch ervaring met boekhouden. Het was hun mentaliteit die een belangrijk effect had op het kennisvormingsproces en niet hun voorafgaande kennis of kunde zoals het AKIS-concept veronderstelt. De boer was eerder een indirecte dan een primaire kennisvormer. Economische kennis was van een andere aard dan technische kennis, waardoor er hier ook andere dynamieken in het kennisnetwerk onderscheiden konden worden.

Daarnaast werd eveneens nagegaan of boeren onderling ook kennis doorgaven. Over het algemeen kon geconcludeerd worden dat dit aspect wel in het ideaalbeeld van de officiële diensten vervat zat, maar in praktijk slechts minimaal aanwezig was. Die gesprekken bleven beperkt tot een bijzonder kleine cirkel van vertrouwelingen. Opnieuw viel dit grotendeels te verklaren door de kritische sfeer van conservatisme en particularisme die in de landbouw domineerde. Toch mogen deze interacties tussen boeren onderling niet als onbeduidend worden gezien. Zo was de kritiek die boeren hadden op deelnemers van de boekhouding immers zeer invloedrijk. Verder werd hier ook een nieuwe actor geïntroduceerd die een belangrijke rol speelde in het kennisnetwerk: de opvolger. Voor hem/haar kon de boekhouding voor meer bestaanszekerheid en liefde voor het beroep zorgen. In deze analyse werd ook zichtbaar dat de boekhoudkundige kennis van vader op zoon doorgegeven kon worden, maar dit in de omgekeerde richting ook mogelijk was. Ten slotte kon afgeleid worden dat vrienden buiten het boerenmilieu eveneens kennis konden verspreiden. Het sociale netwerk van de boer en met wie hij zich al dan niet omringde, speelde dus zeker wel een rol, maar het netwerk waarin boekhoudkundige kennis gedeeld werd tussen boeren onderling, was gering.

4. Waar past de boerin in het netwerk?

Afbeelding 2: reclamefolder voor de ‘denkende!’ trekker van SAME, ca. 1970.³²⁹

De tractor was hét statussymbool van de moderne en gemotoriseerde landbouwuitbating. Op bovenstaande afbeelding werd een boerin voorgesteld die een tractor aan het besturen is. Toch blijkt dat een vrouw die plaatsnam achter het stuur eerder een uitzondering was dan de regelmaat.³³⁰ Maar waarom werd de boerin in deze reclame toch zo in beeld gebracht?

Boeren was geen zuiver mannenwerk. Naast het huishouden en het gezin had de vrouw ook allerhande verantwoordelijkheden op het bedrijf, niet alleen binnen de muren van het erf, maar ook op de akker kon ze haar mannetje staan. Deze dynamiek veranderde met de doorbraak van de mechanisatie en motorisatie na de Tweede Wereldoorlog, die de aard van haar werk ingrijpend veranderde. Zo verschoof haar activiteit van het veld naar het erf.³³¹ In eerste instantie lijkt dit een contra-intuïtieve ontwikkeling. Als het werk fysiek minder lastig werd, waarom werd de vrouw dan niet juist meer ingeschakeld? We zouden verwachten dat de vrouw meer mogelijkheden en bijgevolg verantwoordelijkheden kreeg op het bedrijf. Wat echter niet over het hoofd gezien mag worden, is dat de landbouwmachines van vandaag niet te vergelijken zijn met de primitieve machines van toen. Tractoren hadden bijvoorbeeld in het begin nog geen stuurbevestiging.

³²⁹ Bert Woestenborghs e.a., *Tractor: een geschiedenis* (Amsterdam: University Press, 2018), 226.

³³⁰ Woestenborghs e.a., 226-27.

³³¹ Woestenborghs e.a., 226-27.

Het initiële mechanisatieproces moet in eerste instantie beschouwd worden als een vermindering liever dan een verlichting van het werk. Logischerwijs was de eerste arbeidskracht die wegviel de vrouw. Bijgevolg luidde de mechanisatie ook een sterke vermannelijking van de sector in. De boerin werd minder gespot op het veld, waardoor haar zichtbaarheid in het bedrijf een serieuze dreun kreeg en haar aandeel ogenschijnlijk gereduceerd werd tot het huishouden, het gezin en de hoeve. De mechanisatie wordt met andere woorden vaak beschouwd als een keerpunt in het belang van de vrouw in de landbouw.³³² Mechanisatie betekende immers aanvankelijk zeker geen emancipatie voor de boerin.³³³

Toch is het de vrouw die hier in beeld gebracht werd als bestuurder. Dit kan gelinkt worden aan de rol van de vrouw als medebedrijfsleidster. Het was namelijk dikwijls de vrouw die de boekhouding bijhield en zodoende vaak beter wist hoeveel geld binnenkwam en werd uitgegeven. Bij grote investeringen zoals een tractor speelde zij ook een belangrijke rol. Dat is onder andere waar advertenties zoals deze hierboven vanaf de jaren 50 op inspeelden. De boer koos wel welk model tractor hij wilde, maar uiteindelijk was de financiële zegen van zijn echtgenote nodig.³³⁴ Het beroep van de boerin bevatte namelijk drie functies: arbeid, techniek én beheer. Als we wat meer inzoomen op die beheerfunctie gaat het over de vrouw die de boekhouding bijhield en zo mee inspraak had in het investeren of het afbakenen van nieuwe specialisatierichtingen op de boerderij. In de aflevering van Voor Boer en Tuinder uitgezonden op 26 oktober 1975 werd die beheertaak geïllustreerd door foto's van de boerin bij de boekhouding, de boerin die iemand betaalde en opnieuw de boerin met haar man in een showroom van tractoren.³³⁵ Haar geschiedenis mag dus niet gereduceerd worden tot een verhaal van onderdanigheid aan haar man.³³⁶ De boerin is en was ook toen een actieve actor, zeker in de context van de bedrijfseconomische boekhouding. Bijgevolg verdient zij een eigen hoofdstuk in deze masterproef.

³³² Mark Riley, 'Bringing the "invisible farmer" into sharper focus: gender relations and agricultural practices in the Peak District (UK)', *Gender, Place & Culture* 16, nr. 6 (2009): 272-73.

³³³ Woestenborghs e.a., *Tractor: een geschiedenis*, 226-27.

³³⁴ Woestenborghs e.a., 226-27.

³³⁵ Hein Nackaerts, *De boerin*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 26 oktober 1975), <https://cagnet.be/item/F001596>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/284: *De vrouw in land- en tuinbouw. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 26-10-1975*, 1975. Interessant om hierbij te vermelden is hoe ditzelfde dossier een brief bevat geschreven door Hein Nackaerts aan een zekere Bea waarin hij aangaf op zoek te zijn naar een boerin die kon poseren voor foto's die deze drie boerinnenfuncties konden aantonen "in het zeugenhok, op 't veld, bij de meststoffenspreider, bij boekhouding, in showroom tractoren ergens in de buurt". Er moet dus steeds in het achterhoofd gehouden worden dat dit soort foto's en interviews vaak eerder de waarden en opvattingen van de programmamaker tonen.

³³⁶ Riley, 'Bringing the "invisible farmer" into sharper focus: gender relations and agricultural practices in the Peak District (UK)', 674.

4.1 Weggecijferd in historisch onderzoek

Er is nog steeds een algemeen tekort aan historisch onderzoek over de boerin en haar rol op het landbouwbedrijf. In vele historische analyses wordt het aandeel van de boerinnen en andere plattelandsvrouwen vaak systematisch buiten beschouwing gelaten of slechts terloops vermeld.³³⁷ Ook studies, historisch of actueel, over landbouwboekhouding bevatten op enkele uitzonderingen na zelden een verwijzing naar de boerin. In *Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940* wordt al vastgesteld dat boerinnen een belangrijke rol speelden in de financiële kant van het bedrijf en boekhouden al vroeg in het curriculum zat voor meisjes in de landbouwscholen.³³⁸ Ook in Joly's *Shaping records on the farm: agricultural record keeping in France from the nineteenth century to the Liberation* staat een paragraaf toegewijd aan handleidingen en boeken die gericht waren op vrouwen om hen te interesseren voor de boekhouding. Joly stelt dat deze publicaties de vrouw niet enkel onderwezen over haar mogelijke activiteiten zoals de pluimvee- en de melkveehouderij, maar ook over haar plicht in het beheer van de boerderij en bijgevolg het bijhouden van de boekhouding. Zij benadrukt al de vrouwelijke aanleg voor dit soort werk en de emancipatie die het managen van een boerderij voor de boerin met zich meebracht. Een emancipatorische functie van het boekhouden zelf werd hier echter nog niet geuit.³³⁹ In *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft: Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850-1950)* stellen Auderset en Moser zelfs dat een bedrijfseconomische boekhouding allesbehalve emanciperend werkte voor de vrouw. In hun onderzoek besluiten zij dat hoewel boerinnen bijna altijd betrokken waren bij de boekhouding, deze hun activiteit op analytisch niveau onzichtbaar maakte. De indeling van een boekhouding ging namelijk ook gepaard met een scheiding van het huishouden en de boerderij. Zodoende werd het huishouden, dat meestal gerund werd door de vrouw, volledig gereduceerd tot zijn consumptiefunctie: met het werk op de boerderij werd geld verdiend en met het werk in het huishouden werd enkel geld uitgegeven. Zij trekken deze gedachte van een negatieve monetaire waarde van het huishouden door naar een verdwijning van de boerin uit de algemene perceptie van de boereneconomie, terwijl ze daar toch nog steeds een centrale rol in had. Bijgevolg zou de bedrijfseconomische boekhouding volgens Auderset en Moser een vertekend beeld gegeven hebben van de waarde van de boerin.³⁴⁰ Verder vormt de boerin die boekhoudt in de aangehaalde werken ook maar een

³³⁷ Pieter Beeken, 'Belgische boerinnen in de negentiende eeuw, 1800-1911' (onuitgegeven masterproef, Leuven, KU Leuven. Faculteit Letteren, 2014), 5-10.

³³⁸ Hendrikx en Gelderblom, 'Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940', 46.

³³⁹ Joly, 'Shaping records on the farm: agricultural record keeping in France from the nineteenth century to the Liberation', 66-67.

³⁴⁰ Moser en Auderset, 'Die numerische Zergliederung des Agrarischen. Landwirtschaftliche Buchhaltung und Statistik', 76-82.

klein puzzelstukje in het grotere verhaal van opnieuw de boer en zijn boekhouding. Een echte toegepaste studie over de boekhoudpraktijken van de boerin en wat deze met zich meebrachten moet nog gebeuren.

Het is hier niet aan de orde om een volledig historiografisch overzicht te geven van de geschiedenis van de boerin.³⁴¹ Wel is het van belang om het centrale uitgangspunt van dit hoofdstuk toe te lichten dat gebaseerd is op Eliane Gubins theorie. In haar *Femmes rurales en Belgique : Aspects sociaux et discours idéologiques XIXe-XXe siècles* uit 1996 beschrijft ze namelijk hoe dat mankement in het onderzoeksveld volgens haar tot stand kwam:

*“La paysanne est doublement ignorée, parce que rurale et parce que femme. Elle se profile dans une histoire autre, encore largement non écrite mais qui annonce déjà de nécessaires révisions. Car pour les historien(ne)s des femmes, elle fait problème. Échappant aux principaux lieux de socialisation que furent la ville et l’usine, le parcours des femmes rurales les confronte d’emblée à une question dérangeante, celle d’une émancipation progressive dans un cadre ultraconservateur et au travers d’un message traditionnel aliénant.”*³⁴²

Volgens Gubins theorie, heeft de lacune te maken met die emancipatiegedachte. Vrouwenhistorici kunnen met andere woorden moeilijk een verklaring bieden voor wat ik hierboven beschreven heb als haar rol als medebedrijfsleidster. Hoe komt het dat in een conservatief milieu zoals de landbouw, bovendien begunstigd door de mechanisatiegolf die de traditionele rollen van de man en zijn echtgenote herbevestigde, de vrouw toch relatief geëmancipeerd was? Dit hoofdstuk zal toelichten hoe het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding door de vrouw op het bedrijf een van de factoren was die zeggenschap gaf aan de boerin.

³⁴¹ Daarvoor verwijs ik graag naar de masterproef van Pieter Beeken waarin hij zowel werken over de negentiende als over de twintigste eeuw bespreekt. Beeken, ‘Belgische boerinnen in de negentiende eeuw, 1800-1911’.

³⁴² Éliane Gubin, ‘Femmes rurales en Belgique. Aspects sociaux et discours idéologiques XIXe-XXe siècles (sextant, n° 5, 1996)’, *Clio Histoire, femmes et sociétés*, nr. 16 (2002): 221.

4.2 Vrouwenwerk

In eerste instantie is het essentieel om na te gaan hoe vaak het de boerin was die de boekhouding bijhield. Volgens de medewerkers van het LEI in hun rapport *Boer en landbouwboekhouding* was het doorgaans de man die met de boekhouding vertrouwd werd. Zij voegen hier echter aan toe dat het evenzeer wenselijk was dat de vrouw hier enige participatie in had. De resultaten van een bevraging in 1983 gaven weer dat op 56,6% van de LEI-boekhoudbedrijven, de man de boekhouding alleen bijhield. Op 19,5% van de bedrijven stond de vrouw er alleen voor en op 13,9% hielden man en vrouw samen de boekhouding bij. Op de overige 10% van de bedrijven werd het bijhouden van de boekhouding op een andere wijze georganiseerd, zoals bijvoorbeeld door de zoon. Binnen deze 10%, werd 1,1% bijgehouden door moeder en zoon samen. Op het eerste gezicht lijkt dit dus geen grote hoeveelheid vrouwen. Hoewel we de exacte deelcijfers van die 10% niet kennen, blijkt echter bij het optellen dat zeker 34,5% van de vrouwen op een of andere manier belast werd met het invullen van de boekhouding. Het gaat dus niet over 1/5, maar over 1/3 van de boerderijen. Bovendien bevat die 56,6% ook boeren die ongehuwd bleven.³⁴³ Uiteraard blijven deze gegevens slechts afkomstig uit het LEI en het jaar 1983. Toch kunnen we ervan uitgaan dat, aangezien het LEI zelf streefde naar representativiteit in zijn selectie, deze cijfers voldoende zeggen. Verder kunnen ook interessante getuigenissen naar voren geschoven worden uit de interviews. Zo vertelde Maria dat haar man helemaal geen interesse had in de boekhouding. Volgens Maria waren het vaak de vrouwen die alleen de boekhouding bijhielden. Zij beschouwde zichzelf ook niet als een uitzondering, maar eerder als de norm en zag het als haar taak als boerin.³⁴⁴ In het *Landbouwtijdschrift* stond in 1971 een gelijkaardige opmerking:

*“Ingevolge de gedurige aanwezigheid van de vrouw op het bedrijf is haar medewerking aan de boekhouding zowel aangewezen als noodzakelijk het is haar taak en velen begrijpen dit al te best.”*³⁴⁵

Daarnaast gaf verteller drie, die als man de boekhouding volledig alleen bijhield, aan dat er ook plaatsen waren waar de vrouw het alleen deed en dit eerder een persoonlijke keuze was afhankelijk van hoe het koppel het werk verdeelde. Ook Daniel verklaarde dat de boerin op veel plekken de cijfers beter volgde dan de boer en dat er volgens hem meer vrouwen dan mannen de boekhouding bijhielden. Bovendien is het niet zo dat wanneer de boerin de boekhouding niet invulde, ze daar niet bij betrokken was. Zo vertelde Daniel dat zijn vrouw geïnteresseerd was in wat hij opschreef en hem er af en toe aan herinnerde dat hij bepaalde

³⁴³ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 16-18.

³⁴⁴ Maria Vandekerckhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025

³⁴⁵ ‘De landbouw in 1970’, 871.

briefjes nog moest inschrijven. Zijn vrouw was tevens altijd aanwezig bij de adviesmomenten van de boekhouding.³⁴⁶ Kortom, het aandeel van de vrouw in het bedrijfseconomisch boekhouden mag op zijn minst als significant beschouwd worden.

Waarom zou de vrouw dat werk op zich nemen, aangezien de man doorgaans het bedrijf en al zijn facetten het beste kende, rekening houdende met de effecten van de mechanisatiegolf die ik hierboven geschetst heb? Boekhouding en het vrouw-zijn bleken hand in hand te gaan: “*Eens wat opschrijven, wat boekhouding bijhouden, zou dat eens geen specifieke taak kunnen zijn voor de vrouw?*”³⁴⁷ Maar wat maakte de boerin zo geschikt? Allereerst zou de boerin een stuk nauwkeuriger geweest zijn dan haar man. Zoals ook uit de vorige hoofdstukken bleek, was dit een belangrijk element voor een goede boekhouding die waarborgde dat er goed en betrouwbaar advies kon gegeven worden. Dit aspect komt duidelijk naar boven wanneer het bedrijfsboek van de Boerenbond in *Bij de Haard* voor de eerste keer aangeprezen werd:

*“Deze boekhouding is inderdaad zeer gemakkelijk, vergt zeer weinig tijd, maar vergt zoals gelijk welk systeem een regelmatige aandacht: enkele weken laten voorbijgaan zonder in te schrijven is voldoende om heel wat te vergeten en volledig achterop te geraken met dan alle gevolgen vandien, voor het uiteindelijke resultaat. Hier, méér dan voor ons gewoon systeem, waar men regelmatig aan zijn ‘verplichtingen’ wordt herinnerd, is orde en regelmaat nodig. Weet gij nu waarom we dit systeem eerst en meest aan de boerin voorstellen?”*³⁴⁸

Hoe meer zelfstandigheid en bijgevolg orde nodig was bij een bedrijfseconomische boekhouding, hoe meer de vrouw hier dus voor aangesproken werd. Sterker nog, volgens een boerin die in 1965 getuigde voor *Bij de Haard* over haar tien jaar lange ervaring met het boekhouden, was de vrouw die de boekhouding bijhield zelfs een garantie voor het correct bijhouden van de gegevens.³⁴⁹ In de aflevering *De boerenvrouw als vrouw en medebedrijfsleidster* van *Voor Boer en Tuinder* uitgezonden op 25 november 1973 stelde een boerin eveneens dat als alle vrouwen de boekhouding bijgehouden hadden in plaats van hun man, er heel wat boerderijen gespaard zouden gebleven zijn.³⁵⁰ Wanneer de boerin de boekhouding niet bijhield, speelde ze bovendien ook vaak een rol in het op orde houden van de papieren. Op vlak van orde, regelmaat en juistheid zal de boerin ook waar ze de boekhouding zelf niet invulde een handje toegestoken hebben,

³⁴⁶ Verteller drie, persoonlijk interview, 15 maart 2025; Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

³⁴⁷ W. Van Trappen, ‘Ook voor de vrouw nog werk op het bedrijf?’, *Bij de Haard*, april 1965, 20.

³⁴⁸ Van Trappen, ‘Bedrijfsboekhouding: nu ook voor u’, 30.

³⁴⁹ Vleurick, ‘Een boerin die reeds 10 jaar aan boekhouding doet ...’

³⁵⁰ Hein Nackaerts, *De boerin (1)*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 november 1973), <https://cagnet.be/item/F001577>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/242: *De boerenvrouw als vrouw en als medebedrijfsleidster. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 25-11-1973*, 1973.

aangezien ze dit volgens de bronnen niet enkel beter maar ook liever deed.³⁵¹ Boekhouden was een kwestie van volhouden. Het vergde inspanning om het niet op te geven of te vergeten, waardoor de vrouw die het boekhouden wat surveilleerde geen slecht idee was.³⁵² Boekhouden bleek dus in de eerste plaats in de aard van de vrouw te liggen.³⁵³ De boer was bovendien ‘s avonds na een lange werkdag op de boerderij niet altijd te vinden om nog aan schrijfwerk te beginnen.³⁵⁴ Zijn handen waren vuil, stijf en kreupel van het fysieke werk.³⁵⁵ Zo lag het boekhouden meer in het verlengde van haar huishoudelijke activiteiten en kon ze op die manier ook een grote hulp betekenen voor haar man.³⁵⁶ Aangezien de boerin in die tijd vaak minder werk had op het veld, kon ze zich meer terugplooiën op het lichtere en nauwkeurigere werk binnen de hoevegebouwen en deze opdracht op zich nemen om zo ook haar takenpakket wat uit te breiden.³⁵⁷ Tegelijkertijd werd wel duidelijk benadrukt dat hoewel een boerin-boekhoudster van tel kon zijn, haar taak als moeder, huisvrouw en echtgenote niet in het gedrang mocht komen.³⁵⁸

Daarnaast verklaarde Daniel dat die taakverdeling nog verder ging dan het hulpvaardige of zorgzame karakter van de boerin. De boer wilde namelijk ook af zijn van de bijkomende verantwoordelijkheid.³⁵⁹ Dit argument is ook terug te vinden in Riley’s *Bringing the ‘invisible farmer’ into sharper focus: gender relations and agricultural practices in the Peak District (UK)*. Het ging dan niet alleen zoals Maria vertelde over een tekort aan interesse of aanleg van de man voor het boekhouden, maar ook over het opzettelijk gebruik van de vrouw als een soort buffer. Als de vrouw de boekhouding bijhield en verantwoordelijk was voor de papieren, kon de boer bij een vraag naar geld of verkopers bij wijze van spreken zijn handen in onschuld wassen indien het antwoord op deze verzoeken negatief was. De vrouw stond namelijk minder

³⁵¹ Hein Nackaerts, *Bedrijfsboekhouding*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 29 februari 1976), <https://cagnet.be/item/F001661>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293: *Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976*, 1976.

³⁵² Vleurick, ‘Bedrijfsboekhouding voor iedereen?’

³⁵³ Hein Nackaerts, *De boerin (1)*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 november 1973), <https://cagnet.be/item/F001577>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/242: *De boerenvrouw als vrouw en als mede-bedrijfsleidster. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 25-11-1973*, 1973.

³⁵⁴ Hein Nackaerts, *Cursussen voor plattelandsvrouwen*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 6 april 1969), <https://cagnet.be/item/F001614>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/198: *Leergangen voor plattelandsvrouwen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 06-04-1969*, 1969.

³⁵⁵ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025; Hein Nackaerts, *De boerin (1)*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 november 1973), <https://cagnet.be/item/F001577>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/242: *De boerenvrouw als vrouw en als mede-bedrijfsleidster. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 25-11-1973*, 1973.

³⁵⁶ Everaet, *Boer en landbouwboekhouding*, 16; Hein Nackaerts, *Cursussen voor plattelandsvrouwen*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 6 april 1969), <https://cagnet.be/item/F001614>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/198: *Leergangen voor plattelandsvrouwen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 06-04-1969*, 1969.

³⁵⁷ ‘Toestand op landbouwhuishoudkundig gebied gedurende het jaar 1964’, *Landbouwtijdschrift*, april 1965, 501-9.

³⁵⁸ Vleurick, ‘Ik en de boekhouding op m’n bedrijf’.

³⁵⁹ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

dicht bij deze personen en kon bijgevolg ook gemakkelijker weigeren.³⁶⁰ Op die manier kon de boer vermijden om met bepaalde figuren over het inkomen en geldzaken te praten. De boer was dus wel het uithangbord van de boerderij, maar de boerin regelde veel achter de schermen. De mechanisatie verlichtte dus wel het fysieke werk van de boerin, maar onder andere door de toenemende hoeveelheid paperassen kreeg ze het vooral psychisch zwaarder.³⁶¹ Zo was het over het algemeen ook vaak de boerin die de ‘public relations’ van het bedrijf managede. De boer was vaak op verplaatsing, waardoor de vrouw haar mannetje moest staan tegenover al wie naar haar echtgenoot vroeg. Zo stond ze mensen te woord aan de telefoon, ontving ze mensen op de hoeve en maakte ze zodoende ook aantekeningen voor de boekhouding.³⁶² Tijdens de uren die zij besteedde aan het huishouden, bleef ze met andere woorden ook ter beschikking van het bedrijf.³⁶³ Daniel beschreef dit proces als volgt:

“Zou u zeggen dat meer vrouwen of meer mannen de bedrijfseconomische boekhouding bijgehouden hebben? Meer de vrouwen, het was een beetje de logica als er iemand binnenkwam met papieren, zoals ik zeg, een koeienmarchand. Hij kwam binnen met zijn bonnetje en pakte briefjes van 500 of van 1000, hier zie, legde het op tafel, en hij zei steek jij dat maar weg jij, en de boerin mocht dat wegsteken, ja, zij had de coffre-fort ja.”³⁶⁴

Dat de boerin de boekhouding bijhield, leek dus een enigszins logische keuze aangezien zij toch de geldbeugel in handen had, de briefjes ontving en mocht wegsteken in het bureau.

Wat Maria in haar interview sterk benadrukte, is wat zij dacht toen de norm te zijn: de vrouw werkte binnen en de man buiten. Haar man deed niets in huis en hield zich vooral bezig met wat, wanneer en hoe er geplant en geoogst zou worden. Volgens Maria was het werk binnen het huishouden en de boekhouding. Ook Daniel die als man de boekhouding alleen invulde, benadrukte dat het logisch was dat op veel plaatsen de vrouw de boekhouding deed aangezien zij binnen zat en haar handen proper waren.³⁶⁵ Hieruit kan afgeleid worden dat de bedrijfseconomische boekhouding fysiek sterk gebonden was aan de woning waar de vrouw vaker aanwezig was en niet aan het bedrijf waar de man zich doorgaans bevond. Ook in de bronnen is deze link zichtbaar. Een trend kan waargenomen worden van een steeds belangrijker plaats die de boekhouding innam in het huis. Zo werd voor de eerste keer in een uitzending van Voor Boer en Tuinder

³⁶⁰ Riley, ‘Bringing the “invisible farmer” into sharper focus: gender relations and agricultural practices in the Peak District (UK)’, 675.

³⁶¹ Demasure, *Boer: het noeste leven in West-Vlaanderen*, 210.

³⁶² D. Vleurick, ‘Elke dag Bloemendag’, *Bij de Haard*, mei 1967, 20-22.

³⁶³ D. Vleurick, ‘Hoe gaat het met ons Belgische fruit?’, *Bij de Haard*, oktober 1982, 28-29.

³⁶⁴ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

³⁶⁵ Maria Vandekerckhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025; Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

van 13 februari 1966 verwezen naar een bureaulamp om de gewenste verlichting te hebben bij de boekhouding.³⁶⁶ Later in de uitzending van 6 april 1969 werd een kast met hangklassement in de kijker gezet bij een bezoek aan een woning in het kader van een leergang voor plattelandsvrouwen:

“Je moet er maar aan denken: in een doodgewone kast, een hangklassement, dat deze boerin toelaat alle belangrijke stukken, die niet verloren gaan en die bij de gezins- en bedrijfsboekhouding telkens weer van pas komen, op te bergen. Vanzelfsprekend hebben de bezoekende vrouwen veel belangstelling voor dit eenvoudige snuffje.”³⁶⁷

Het meubilair werd met andere woorden aangepast in functie van de toenemende behoefte aan boekhouding. Deze trend viel ook samen met de toenemende papierstapel die een boekhouding met zich meebracht. Jordaan uitte in zijn interview bijvoorbeeld hoe hij nog vaak terugdenkt aan zijn moeder die maar één enkel A4 mapje nodig had om al het papierwerk van een jaar bij te houden. Alle mapjes pasten toen nog in één van de laden van de keukenkast.³⁶⁸ Onderzoek in *Bij de Haard* legde eveneens deze trend bloot. In de novemberpublicatie van 1971 werd het ideale huis voor twee generaties voorgesteld. Voor het jonge gezin werd een aparte woonkamer voorzien inclusief ingebouwde kasten met onder andere een bureaustapel voor de bedrijfsboekhouding.³⁶⁹ Zowel in de mei- als in de augustuseditie van 1972 werden respectievelijk in de artikels *Een goed huis na 10 jaar* en *Het huis waarvan wij droomden* al een aparte ruimte voorzien. Zo kon het werk van de boekhouding in alle rust gedaan worden en zakenmensen, waaronder hun boekhoudadviseurs, ontvangen worden in een geschikte plaats.³⁷⁰ Deze bevindingen tonen bijgevolg niet enkel aan dat de boekhouding onlosmakelijk verbonden was met het huis, maar bevestigen opnieuw dat de boekhouding een steeds belangrijker plaats kreeg in het dagelijkse leven en de directe omgeving van boeren en boerinnen. Toch mag hier ook niet mee overdreven worden. Hoe en waar de boekhouding werd bijgehouden, bleef afhankelijk van gezin tot gezin. Zo verwees Daniel in zijn interview vaak naar ‘het bureautje’. Maria daarentegen vertelde dat ze altijd haar boekhouding invulde en advies

³⁶⁶ Hein Nackaerts, *En voor iedereen - Wedstrijdprogramma*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 13 februari 1966), <https://cagnet.be/item/F001445>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/94: *Voor boer en tuinder ... en voor iedereen wedstrijdprogramma t.g.v. internationale week van de landbouw. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 13-02-1966*, 1966.

³⁶⁷ Hein Nackaerts, Cursussen voor plattelandsvrouwen, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 6 april 1969), <https://cagnet.be/item/F001614>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/198: *Leergangen voor plattelandsvrouwen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 06-04-1969*, 1969.

³⁶⁸ Jordaan Dermaut, persoonlijk interview, 16 maart 2025.

³⁶⁹ ‘Huis voor twee generaties’, *Bij de Haard*, november 1971, 36-37.

³⁷⁰ MVC, ‘Een goed huis na 10 jaar’, *Bij de Haard*, mei 1972, 36-37; MVC, ‘Het huis waarvan wij droomden’, *Bij de Haard*, augustus 1972, 32-33.

kreeg aan haar keukentafel.³⁷¹ Bovendien meldde het Landbouwtijdschrift in 1976 dat het bureau op vlak van uitrusting en opsmuk vaak verwaarloosd werd, terwijl de kosten hiervoor in vergelijking met de aankoop van nieuwe landbouwwerktuigen juist zeer bescheiden waren.³⁷²

4.3 *Emancipatorische werking*

Nu een beeld geschetst werd van het onderzoeksveld, de frequentie en de motieven voor de vrouw om dit werk op zich te nemen, kunnen we inzoomen op het effect dat het bijhouden van de bedrijfseconomische boekhouding had op de boerin. Om de vrouw als actor in de vorige paragraaf te kunnen contextualiseren, moest wat dieper gegraven worden in de bronnen. Wat in de bronnen echter steevast herhaald werd, was de emancipatorische werking van de boekhouding.³⁷³ Om te beginnen een fragment uit een paneeluitzending van Voor Boer en Tuinder over het werk van de vrouw in 1966:

“Ik help op het bedrijf: ik heb daar mijn vast werkje, de verzorging van de melk. De tijd hierdoor benomen hindert mijn huishoudelijk werk niet. ’t Is toch maar een kwestie van organisatie bij het andere werk op het bedrijf ben ik niet betrokken .. Ook tijdens de oogstperiode ben ik niet overlast. Mijn man heeft de mechanisatie weliswaar niet te ver doorgedreven .. er is ook nog het loonwerk. ’k Zoek en vind zelfs wat vrije tijd .. alleen nog maar om aandacht te schenken aan de kinderen. Zijn we niet rijk, verdienen we niet zoveel als onze gebuur (die tussen haakjes gezegd slaaft..) wij zijn over ons bestaan opgetogen! Onze gebuur zegt: dat ik van ons bedrijf weggroei. Hij vergist zich echter. Ik ben en blijf bij de bedrijfsleiding betrokken. ’s Avonds praten we vaak over onze boekhouding .. over de aankoop van grondstoffen .. over eventuele verbouwingen enz.”³⁷⁴

Uit dit korte segment valt veel af te leiden. Zo vond deze boerin de mechanisatie niet bepaald slecht. Op die manier had ze immers meer tijd voor haar huishouden, gezin en af en toe ook eens een momentje rust. Dit ligt in de lijn met wat Riley schetst als een optimistisch gevoel van vrouwen over het mechanisatieproces. Bijgevolg moeten we die evolutie niet zien als een verbanning door de man, maar een

³⁷¹ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025. Maria Vandekerckhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025.

³⁷² ‘Boekhoudkundige en bedrijfsleidingsorganisatie op het landbouwbedrijf’.

³⁷³ Er moet aangegeven worden dat Agriccontact een uitzondering is op deze regel. Agriccontact neemt de vrouw zeer weinig in beschouwing in vergelijking met de andere tijdschriften wanneer het gaat over de boekhouding.

³⁷⁴ Hein Nackaerts, *Paneelprogramma over het werk van de boerenvrouw*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 27 maart 1966), <https://cagnet.be/item/F001425>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/97: *Paneelprogramma over het werk van de boerenvrouw. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 27-03-1966*, 1966.

bewuste terugtrekking uit het veldwerk door de vrouw.³⁷⁵ Daarnaast weerlegde deze boerin ook wat haar buurman zei. Ze argumenteerde dat zij wel wist wat op haar bedrijf gebeurde, juist omdat ze zich bezighield met zaken zoals het bijhouden van een boekhouding die immers alle aspecten van het bedrijf omvatte, ook handelingen waar zijzelf niet zozeer actief was zoals het werk op de akker. Dit fragment uit Voor Boer en Tuinder is maar een van de vele voorbeelden die deze argumentatie beamen. Zo gaf Daniel in zijn interview ook aan dat een boekhouding niet alleen nut had voor de boer, maar per slot van rekening ook gezond was voor de interesse van de echtgenote in de boerderij.³⁷⁶ De boerin kon op die manier niet enkel meewerken aan de verbetering van de rendabiliteit, maar boekhouden vormde ook de ideale gelegenheid voor haar om de gang van zaken op de boerderij van dichtbij te kunnen volgen.³⁷⁷ Het hielp de vrouw om inzicht te krijgen in de structuur en ontwikkelingen die zich afspeelden op de boerderij.³⁷⁸ Ze mocht zich niet enkel laten leiden door wat de boer haar doorspeelde, maar moest ook een eigen idee kunnen vormen over de gang van zaken op het bedrijf.³⁷⁹ Het was niet enkel de man die aangespoord werd om het bedrijf vanbinnen en vanbuiten te kennen. Specifiek voor de vrouw was het belangrijk om niet enkel door middel van het werk, maar ook via cijfers haar boerderij te kennen.³⁸⁰ Deze participatieve component gold voor het bedrijfseconomische deel, maar niet zozeer voor het bedrijfstechnische deel. Dat leek geen werk te zijn waar de vrouw in thuis hoorde en anderzijds ook niet iets waar zij veel mee in contact kwam. De vrouw stond wel in voor de public relations, maar hoe het bezaaien of bemesten precies verliep, daar werd zij wellicht niet bij betrokken. Vaak betekende dit ook dat de man dat deel zelf invulde en man en vrouw samen een boekhouding bijhielden.³⁸¹ Door de aard van de gegevens die zowel bij de taken van de boer als bij de klassieke taken van de boerin verzameld moesten worden, leek het enigszins logisch dat beide partners hierbij betrokken waren en elkaar informeerden.³⁸²

Er moet eveneens rekening gehouden worden met de wisselwerking tussen het kennen en het besturen van het bedrijf. Hoe meer de boerin wist over het bedrijf, hoe meer ze vertrouwd werd met de taak van medebedrijfsleidster. Het omgekeerde was bovendien ook van toepassing:

³⁷⁵ Riley, 'Bringing the "invisible farmer" into sharper focus: gender relations and agricultural practices in the Peak District (UK)', 674-76.

³⁷⁶ Daniel Sobry, persoonlijk interview, 10 maart 2025.

³⁷⁷ W. Van Trappen, 'De arbeid van de vrouw op het bedrijf 2', *Bij de Haard*, juni 1967, 24-25.

³⁷⁸ Vleurick, 'Een boerin die reeds 10 jaar aan boekhouding doet ...'

³⁷⁹ Consulenten landbouwbedrijfsvoorlichtingsdienst, 'De landbouwvoorlichtingsdienst wenst u veel succes', *Bij de Haard*, januari 1968, 43.

³⁸⁰ A. Polspoel, 'Specialisatie is ook uw zaak', *Bij de Haard*, juli 1968, 26-27.

³⁸¹ Vleurick, 'Een boerin die reeds 10 jaar aan boekhouding doet ...'

³⁸² L. Vermeulen, 'De rol van het naschools landbouwonderwijs', *Landbouwtijdschrift*, december 1956, 1446-53.

“Moet ik als boerin, dat doen? U bespreekt toch samen met de boer, uw echtgenoot, het werk, de tegenslagen, de prijzen van de verkochte waar. Het is dan ook vanzelfsprekend dat u samen de boekhouding bijhoudt.”³⁸³

Het ene bracht dus het andere met zich mee. De bedrijfseconomische boekhouding en de bedrijfsleiding stonden onlosmakelijk in verbinding met elkaar. In het bijzonder voor de vrouw was dit een belangrijke troef om, zoals Maria het omschreef, ook iets te zeggen te hebben op de boerderij.³⁸⁴ De boerin was zodoende misschien wel meer geëmancipeerd dan de loontrekkende vrouw die alleen uitvoeringstaken verrichtte en niet betrokken werd bij beleidsbeslissingen.³⁸⁵ Ze was niet enkel een arbeidster, maar ook een boekhoudster, bediende en beheerder wat haar een medeonderneemster maakte.³⁸⁶

Naast het verzekeren van de nodige kennis over het reilen en zeilen van het bedrijf, had de bedrijfseconomische boekhouding ook een andere emanciperende rol te vervullen. Niet alleen voor de boerin als medebedrijfsleidster, maar ook voor versterking van haar zelfbeeld. De vrouw stond wel positief tegenover de mechanisatie en haar terugtrekking naar de hoeve, maar dat bracht ook enkele bijwerkingen met zich mee. Zo vertelde een boerin voor een aflevering van Voor Boer en Tuinder:

“als je naar het veld gaat dan zie je dat je daar vooruit gaat en dat je daar wat gedaan hebt. Als je thuis ben en je moet kuisen en een uur daarna kom je terug binnen, 't is juist hetzelfde”³⁸⁷

De eigenwaarde van de boerin kwam dus wat in het gedrang. Het werd moeilijker voor de vrouw om haar eigen bijdrage aan de boerderij te beoordelen.³⁸⁸ Bovendien werd de boerin dikwijls niet meegeteld in de statistieken en stond er op haar identiteitskaart meestal ‘zonder beroep’ of ‘verzorgt eigen huishouden’.³⁸⁹ Zoals deze boerin het zei, van het huishouden alleen kreeg ze geen echte voldoening in haar werk. Daar kwam bij dat de boerin vroeger door de maatschappij wel eens met een scheef oog bekeken werd juist

³⁸³ Vleurick, ‘Ik en de boekhouding op m’n bedrijf’, 15.

³⁸⁴ Maria Vandekerckhove, persoonlijk interview, 13 maart 2025.

³⁸⁵ ‘Volksvertegenwoordiger Godelieve Devos pleit in de kamer voor de bevordering van de land-en tuinbouwersvrouw’, *Bij de Haard*, juli 1972, 22-23.

³⁸⁶ Bea Leus, ‘De vrouw op het landbouwbedrijf’, *Bij de Haard*, mei 1982, 12-13.

³⁸⁷ Hein Nackaerts, *Boeren-, en tuindersvrouw uw werk vraagt organisatie inzicht*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 januari 1968), <https://cagnet.be/item/F001429>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/130: *Organisatie van het werk van de boerin. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-01-1968*, 1968.

³⁸⁸ ‘Is het beroep in land-en tuinbouw gelijkwaardig aan andere beroepen bouwen?’, *Bij de Haard*, september 1977, 14-15.

³⁸⁹ Zo werd bijvoorbeeld in 1977 geteld dat er 140 987 mannen werkzaam waren in de landbouw en slechts 59 549 vrouwen, terwijl de boekhoudingen uitwezen dat de vrouw op praktisch alle bedrijven in zekere mate meewerkte en gemiddeld voor 45% van een volledige arbeidskracht instond. Dit bleek te komen doordat de meewerkende echtgenote regelmatig ondergebracht werd onder de categorie niet-bezoldigde familieleden. D. Vleurick, ‘Agra-vrouwen laten zich meetellen’, *Bij de Haard*, mei 1979, 25-27.

omdat werken op het bedrijf, na de mechanisatie in beperktere mate, voor haar een kwestie van noodzaak was in tegenstelling tot vrouwen uit andere sectoren waarvan de beroepsactiviteit vaak stopte bij het huwelijk.³⁹⁰ Zij bevond zich dus meer in een soort tussenpositie, waar ze waardering kon genieten noch van zichzelf noch van de buitenwereld. Desalniettemin verzette de vrouw naast in het huishouden toch ook heel wat werk op het bedrijf, maar zoals al aangegeven, was dit minder zichtbaar geworden. De bedrijfseconomische boekhouding bleek hierbij een krachtig hulpmiddel te zijn. Niet alleen als activiteit om een beetje uit de sleur van het huishouden te raken, maar ook voor de vrouw om haar bijdrage tot het inkomen te kennen.³⁹¹ Iets wat voorheen zeer moeilijk was om in te schatten, stond via de boekhouding zwart-op-wit. Zo kende ze haar arbeidsefficiëntie en kon ze zien dat haar aandeel van het inkomen niet moest onderdoen voor wat andere vrouwen verdienden die buitenshuis werkten.³⁹² Sterker nog, de bedrijfseconomische boekhouding kon niet enkel voor de boerin zelf een herstel voor haar zelfbeeld betekenen. Het bracht over het algemeen ook een groter besef teweeg van wat de vrouw voor de land- en tuinbouwsector te betekenen had.³⁹³ Dit idee wordt nog kracht bijgezet wanneer we rekening houden met de datastroom die in hoofdstuk drie aan bod kwam.

Ten slotte kon boekhouden ook bijdragen aan een comfortabeler bestaan voor de boerin. Niet alleen door te streven naar een groter inkomen, maar ook omdat de boekhouding kon aantonen dat bij modernisering de boerin en haar werkplek niet vergeten mocht worden.³⁹⁴ Zoals al beschreven, was er een sterke verbinding tussen de woning en de boerin. De bedrijfseconomische boekhouding kon aantonen dat naast de bedrijfsgebouwen, ook een rationelere of comfortabelere inrichting van de woning en bijhorende apparatuur aan de orde was.³⁹⁵ Vooral jonge boerinnen wilden namelijk een leven uitbouwen dat evenwaardig was aan dat van hun zussen of vriendinnen die niet in de landbouw tewerkgesteld waren. Een modern huis en een goed inkomen waren daar karakteristieken van.³⁹⁶

³⁹⁰ Leus, 'De vrouw op het landbouwbedrijf'.

³⁹¹ J. Lievens, 'Samen leven', *Bij de Haard*, januari 1971, 4-5; 'Is het beroep in land-en tuinbouw gelijkwaardig aan andere beroepen bouwen?'

³⁹² Leus, 'Witloof dat is mijn vak'; Ivonne Jamar, 'Van loontrekkende naar boerin!', *Bij de Haard*, december 1985, 28-29; Leus, 'Cijfers niets voor vrouwen?'; D. Vleurick, 'Als vrouw een coöperatie mee beheren', *Bij de Haard*, mei 1986, 8-9.

³⁹³ Leus, 'Cijfers niets voor vrouwen?'

³⁹⁴ Moser en Auderset, 'Die numerische Zergliederung des Agrarischen. Landwirtschaftliche Buchhaltung und Statistik', 82.

³⁹⁵ Hein Nackaerts, *Kerstveiling fruit te Broechem*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 23 december 1962), <https://cagnet.be/item/F001538>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/349: *De boerin is geen slavin - Belgisch fruit voor de feestdagen: Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 23 december 1962*, 1962.

³⁹⁶ Van Haldert, 'Landbouw in het jaar 2000'.

4.4 Plaats in het kennisnetwerk

Wat betekende dat voor het kennisnetwerk? Het hierboven uitgewerkte emancipatorische effect van de bedrijfseconomische boekhouding creëerde omstandigheden die de boerin toelieten zich te ontplooiën als medebedrijfsleidster op de boerderij. Wat in de bronnen verder opvalt is dat er steeds gerefereerd werd aan het idee van de vrouw als een gesprekspartner van haar man. Dit fragment uit *Bij de Haard* uit 1967 legt dit zeer mooi uit:

*“De taak van de vrouw moet echter niet beperkt blijven tot louter handenarbeid. Ook voor de rendabiliteit van het bedrijf zelf kan ze méér en beter. Het uitvoeren van wat we het secretariaatswerk van het bedrijf zouden kunnen noemen (administratie, boekhouding, bestellingen enz.) is een taak die thuishoort in het kader van haar eigen bezigheden en een ideale gelegenheid biedt de gang der zaken op het bedrijf van dichtbij te volgen. Daardoor alleen reeds wordt ze meer dan ooit een geldige gesprekspartner die met kennis van zaken ook over het bedrijf kan meepraten. Het boekhouden wekt haar interesse voor alles wat er omgaat op het bedrijf. Het samen bespreken van de verkregen resultaten voor de problemen die nu duidelijk geworden zijn, vormen een gelegenheid te meer om de openheid tussen man en vrouw en het onderling vertrouwen door wederzijdse aanmoediging te verruimen en te versterken.”*³⁹⁷

Ze werd dus niet enkel een gesprekspartner binnen het kennisnetwerk van de bedrijfseconomische boekhouding, maar de bedrijfseconomische boekhouding zorgde er ook voor dat ze bekwaam genoeg was om als evenwaardige partner te overleggen met haar echtgenoot, samen te beslissen en mee verantwoordelijkheid te dragen.³⁹⁸ Daarom lag de waarde van het bijhouden van de boekhouding door een vrouw niet zozeer in haar actieve rol binnen het kennisnetwerk van de boekhouding zelf. Haar voornaamste emancipatorische kracht rustte veeleer bij de manier waarop de boekhouding het de boerin mogelijk maakte om aan te sluiten bij het algemene economische kennisnetwerk van haar bedrijf in de landbouw. Ook haar mening was van tel, iets wat zonder de boekhouding veel moeilijker verworven zou geweest zijn. Mede door deze ontwikkelingen kan verklaard worden waarom de boerin een niet te onderschatten invloed kon uitoefenen op de organisatie van het bedrijf, ondanks haar ‘teruggetrokken’ bestaan.³⁹⁹ De vrouw kreeg steeds meer verantwoordelijkheden en werd meer een partner dan een arbeidskracht van de boer. Sterker nog, een boer stelde in een aflevering van *Voor Boer en Tuinder* uit 1973 vast dat steeds meer jonge boeren

³⁹⁷ Van Trappen, ‘De arbeid van de vrouw op het bedrijf 2’, 25.

³⁹⁸ ‘Toestand in landbouwhuishoudkunde - 1968 - Deelname van de vrouw aan de activiteiten op het land- en tuinbouwbedrijf’, *Landbouwtijdschrift*, maart 1969, 411-18.

³⁹⁹ W. Van Trappen, ‘Het werk van de vrouw op het bedrijf’, *Bij de Haard*, november 1964, 9.

trouwden met een meisje die gestudeerd had niet per se voor haar arbeidskracht, maar voor haar verstand. Ze kon dan namelijk voorlichting geven aan haar man.⁴⁰⁰ Daar waar de vrouw actief deelnam aan de besprekingen van de boekhouding, werden doorgaans ook betere resultaten geboekt. Niet zozeer door het dagelijkse werk op het bedrijf, maar door het onderling overleg.⁴⁰¹ Bijgevolg kan de boer op zich niet meer beschouwd worden als een alleenstaande actor in het kennisnetwerk, maar slechts een onderdeel van het boerengezin. Deze cluster belanghebbende actoren bevat naast de boer en boerin eveneens de boerenzoon of boerendochter wanneer we ook het vorige hoofdstuk in beschouwing nemen.

4.5 Terugblik

In dit hoofdstuk werden drie belangrijke aspecten van de bedrijfseconomische boekhouding aangetoond. Ten eerste was de vrouw die met de tractor reed misschien wel een uitzondering op de regel, maar een boerin die de boekhouding bijhield op de boerderij was dat niet. Ten tweede leek dit op het eerste gezicht een vreemd gegeven, aangezien de man dikwijls meer wist over de in te vullen informatie. Uit brononderzoek bleek echter dat boekhouden meer in het verlengde van de taken en omgeving van de boerin lag en bovendien beter paste bij haar natuurlijke aard als vrouw. Ten derde had die betrokkenheid bij de boekhouding een emancipatorische werking. Enerzijds omdat ze zo meer kennis opdeed over de gang van zaken van het bedrijf, maar anderzijds ook omdat ze zich zo bewust werd van haar belang. Op die manier kon de vrouw zich ontplooiën tot medebedrijfsleidster en in dialoog gaan met haar echtgenoot.

Deze drie punten verzekeren dat de vrouw een essentieel onderdeel van het kennisnetwerk was. Dit toont aan dat dé boer als enige centrale actor van onderuit, zoals het AKIS-concept aanneemt, een te enge voorstelling is. De tractor kan dan misschien wel hét statussymbool van een moderne boerderij geweest zijn, maar volgens een aflevering van Voor Boer en Tuinder in 1969 was het uiteindelijk de studeerkamer die steeds meer de stuurcabine van het bedrijf werd.⁴⁰² Daar maakte de boerin zeker een deel van uit.

⁴⁰⁰ Hein Nackaerts, *De boerin (1)*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 25 november 1973), <https://cagnet.be/item/F001577>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/242: *De boerenvrouw als vrouw en als medebedrijfsleidster. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 25-11-1973*, 1973.

⁴⁰¹ Van Trappen, 'Het werk van de vrouw op het bedrijf'.

⁴⁰² Hein Nackaerts, *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*, Voor Boer en Tuinder (België: BRT, 28 december 1969), <https://cagnet.be/item/F001679>; Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandsjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969*, 1969.

Conclusie

Deze masterproef vertrekt vanuit de centrale onderzoeksvraag: *hoe functioneerde het kennisnetwerk rond de bedrijfseconomische boekhouding in de Belgische landbouw (1950-1984)?* De bedrijfseconomische boekhouding werd bestudeerd als meer dan enkel een hulpmiddel: het was een sociaal, politiek en economisch geladen innovatie. Dit onderzoek toont aan dat ook economische vernieuwingen complexe kennisnetwerken kunnen genereren, vergelijkbaar met technische innovaties.

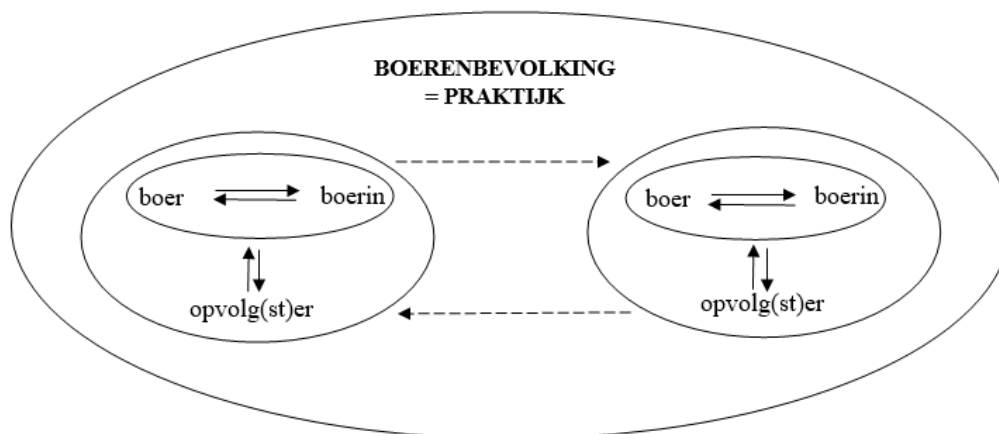
In deze analyse werd een onmiskenbaar kennisnetwerk zichtbaar dat bestond uit een dynamisch samenspel tussen overheid, Boerenbond, voorlichters, boekhoudkantoren, onderwijsinstellingen en Europese beleidsniveaus. Bijgevolg bood het *Agricultural Knowledge and Innovation System* (AKIS) een bruikbaar analysekader. De verschillende actoren hadden elk een cruciale rol en waren via diverse kanalen en media verbonden met elkaar. Ze zetten samen verspreidingsstrategieën in om kennis tot bij de boer te brengen, en tegelijkertijd met hem/haar in dialoog te gaan. Kennis circuleerde tussen actoren, werd hervormd, gaandeweg onderhandeld en aangepast. Toch wijkt de casus enigszins af van het klassieke AKIS-model. Traditioneel wordt verondersteld dat de boer binnen zo'n systeem een primaire kennisproducent was, gezien zijn praktische ervaring en vaardigheden op het veld en in de stal. In dit kennisnetwerk was de boer wel duidelijk een actieve actor, maar kan hij niet als primaire kennisproducent beschouwd worden.

Boeren beschikten namelijk niet over voorafgaande ervaring met boekhoudkundige technieken. Ze ontbraken aanvankelijk een referentiekader zoals bij technische innovaties wel vaak het geval was. Door dit gebrek aan kennis, bleef de boer sterk afhankelijk van externe begeleiding. De systemen die de instellingen aanboden aan de boer om zijn cijfers in te registreren, lieten bovendien weinig ruimte voor persoonlijke aanpassing of innovatie. Dit betekent echter niet dat boeren passieve actoren waren. Zij stonden kritisch en soms zelfs afwijzend tegenover de boekhouding die ze eerder als cognitief complex en controlerend ervaarden. Het initiatief van de bedrijfseconomische boekhouding botste dan ook op stevige kritiek van de boeren. Over het algemeen had de boer dus geen echte wens om een boekhouding bij te houden, laat staan om verschillende systemen uit te proberen en zelf een innovatieve boekhoudmethode op te stellen. Deze terughoudendheid beïnvloedde wel degelijk mee de vorm en de inhoud van de boekhoudkundige systemen. Op die manier waren boeren geen primaire kennisvormers zoals traditioneel binnen het AKIS-concept verondersteld wordt, maar eerder indirecte mede-vormgevers van de kennis en gangbare praktijken. De boekhouding werd immers aangepast aan de kritische houding van de boer, niet aan zijn innovatieve inzichten.

Aan de basis van de aanpassing en verspreiding van de bedrijfseconomische boekhouding lagen twee bepalende factoren. Enerzijds was er een belangrijke subsidiestroom waar te nemen. Voor veel boeren was

deelnemen aan de bedrijfseconomische boekhouding pas aantrekkelijk wanneer daar een financiële compensatie tegenover stond. Anderzijds werd de bedrijfseconomische boekhouding door de voorlichtingsdiensten ook verspreid met het oog op data en informatie die ze uit de boekhoudingen konden halen. Instellingen konden namelijk op basis van dataverzameling het landbouwbeleid in zijn totaliteit beoordelen en bijsturen. Dit zette de overheidsinstellingen en landbouwverenigingen ertoe aan om hun methoden pragmatisch aan te passen ten opzichte van de eisen van de kritische boeren. Zonder deze subsidie- en datastromen, zouden de boeren en de instellingen minder bereid geweest zijn toegevingen te doen en zou de bedrijfseconomische boekhouding een stuk minder breed verspreid geweest zijn. Uit internationale literatuur kon al besloten worden dat boekhouden, afkomstig uit de industriële sector, door experts afgestemd werd op de agrarische realiteit. Uit dit onderzoek werd ook aangetoond dat de bedrijfseconomische boekhouding ook afgestemd werd op de wensen van de boeren in de praktijk. De boekhoudkundige kennis was het resultaat van een soort indirecte ‘onderhandeling’ tussen de boeren en de instellingen.

Naast top-down- en bottom-uponderzoek, werd in deze masterproef ook ingezoomd op de sociale en familiale dynamiek van de bedrijfseconomische boekhouding binnen de boerenbevolking.

Schema 1: Kenniscirculatie binnen de boerenbevolking voor de casus bedrijfseconomisch boekhouden

Voor de casus bedrijfseconomisch boekhouden gebeurde kennisdeling tussen boeren onderling zelden, wegens de gevoelige aard van financiële informatie. Wanneer hier toch met collega-boeren over gepraat werd, gebeurde dit enkel binnen vertrouwensrelaties. Er heerste een algemene sfeer van kritiek en taboe die de boer enerzijds beïnvloedde om geen boekhouding bij te houden, maar anderzijds ook om deze niet te bespreken met eender welke collega-boer. Kennisdeling binnen het familiale landbouwbedrijf zelf speelde echter wel een belangrijke rol in het kennisnetwerk. Het was vaak de boerin die de boekhouding bijhield.

Zodoende kreeg ze toegang tot kennis en vooral ook invloed op de bedrijfsvoering. De boekhouding droeg op die manier bij aan de vrouwelijke emancipatie in de boerenstiel en zorgde bovenal ook voor een nieuwe manier van uitgebreidere kennisdeling binnen het gezin. Daarnaast profiteerde(n) ook de opvolger(s) van de bedrijfseconomische boekhouding als oriëntatiemiddel voor een moderne en rendabele bedrijfsvoering. Opvolgers (zoals zonen en dochters) verwierven hun boekhoudkundige kennis via hun ouders of via het onderwijs, waarbij in het laatste geval vaak ook een omgekeerde kennisverspreiding naar de ouders plaatsvond.

Kortom, deze masterproef verruimt het AKIS-concept door meer aandacht te vragen voor informele, familiale en gendergerelateerde kenniscirculatie. In dit onderzoek werd bewezen dat kennisnetwerken niet enkel technisch van aard waren. De casus bedrijfseconomisch boekhouden toont aan dat ze ook sociaal, economisch en cultureel gestuurd werden. Verder maakt dit onderzoek duidelijk dat modernisering van het boerenbedrijf ook via cijfers en managementtechnieken plaatsvond, niet uitsluitend via machines – een aspect dat in de voorbije decennia steeds belangrijker werd in de boerenstiel, maar lange tijd onderbelicht bleef in het historisch onderzoek.

Om te bepalen of de dynamieken van het kennisnetwerk rond de bedrijfseconomische boekhouding, zoals in deze masterproef blootgelegd, ook gelden voor andere casussen, is verdere kennisnetwerkanalyse van economische innovaties in de landbouw wenselijk. Verder is het belangrijk om in te zien dat de vertellers die in deze studie aan bod kwamen enkel afkomstig waren uit de streek Zuid-West-Vlaanderen. Een interregionale vergelijking binnen België zou bijgevolg een duidelijke meerwaarde kunnen bieden. Daarnaast zouden internationale vergelijkingen het verschil in kennisverspreiding beter verklaren en dit Belgische onderzoek in een breder perspectief kunnen plaatsen. Meer nog, ze zouden eveneens internationale kenniscirculatie kunnen blootleggen, waarvan in deze studie reeds enkele sporen zijn teruggevonden. Ten slotte werd in deze masterproef opnieuw duidelijk dat de rol van de boerin meer aandacht verdient binnen de rurale historiografie. Zelfs in domeinen, zoals boekhouding, waar haar betrokkenheid niet meteen voor de hand ligt, mag haar bijdrage niet vergeten en zeker niet onderschat worden.

Bijlagen

Bijlage 1

Financiële steun

Tabel 1 geeft de bedragen van deze toelagen :

Tabel 1. – Toelagen van het Ministerie van Landbouw voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen vanaf 1961 (in F)

	vanaf 29.9.61 (1)	vanaf 13.12.63 (2)	vanaf 1.5.71 (3)	vanaf 1.1.74 (4)	vanaf 1.1.76 (5)	vanaf 1.1.77 (6)
Maximale bedragen uitbetaald aan correspondenten (x)						
– per boekhouding en per boekjaar						
– zonder onderscheid van boekjaar	1 050	1 450	1 800	–	–	–
– de eerste vijf boekjaren	–	–	–	1 800	2 800	3 550
– het zesde boekjaar	–	–	–	1 800	2 000	2 000
– het zevende en volgende boekjaren	–	–	–	1 000	1 000	1 000
– per gevolgde studievergadering (max. drie per jaar)	100	100	150	150	150	150
Maximale bedragen uitbetaald aan private boekhoudbureaus (xx) (of eventueel direkt aan de landbouwbedrijfsleiders)						
– per boekhouding en per boekjaar						
– zonder onderscheid van boekjaar	–	2 500	–	–	–	–
– het eerste boekjaar	–	–	4 000	4 500	4 668	5 921
– de volgende vier boekjaren	–	–	3 000	4 500	4 668	5 921
– het zesde boekjaar	–	–	3 000	3 000	3 000	3 000
– het zevende en volgende boekjaren	–	–	1 000	1 000	1 000	1 000
Maximale bedragen betaald aan bedrijfsleidingsgroepen (xxx)						
– per groep en per jaar	–	2 000	4 000	4 000	4 000	4 000
– plus per lid vanaf het achtste	–	100	250	250	250	250
– met maximum van	–	2 500	5 000	5 000	5 000	5 000
– plus vergoeding voor de animator	–	–	–	5 000	5 000	5 000

- (1) Koninklijk besluit van 20 september 1961 (Belgisch Staatsblad van 12 oktober 1961)
 (2) Koninklijk besluit van 13 december 1963 (Belgisch Staatsblad van 24 december 1963)
 (3) Koninklijk besluit van 27 september 1971 (Belgisch Staatsblad van 3 februari 1972)
 (4) Koninklijk besluit van 11 juli 1974 (Belgisch Staatsblad van 15 oktober 1974)
 (5) Koninklijk besluit van 4 oktober 1976 (Belgisch Staatsblad van 18 november 1976)
 (6) Koninklijk besluit van 2 februari 1977 (Belgisch Staatsblad van 27 april 1977)

- (x) Personen, niet-staatsambtenaren, die samenwerken met het Ministerie van Landbouw voor het bijhouden van de boekhoudingen en vergoed worden door toelagen.
 (xx) Landbouwverenigingen, boekhoudbureaus, ... erkend door het Ministerie van Landbouw voor het bijhouden van boekhoudingen. Landbouwbedrijfsleiders die hun eigen boekhouding willen bijhouden en erkend worden bekwaam te zijn, kunnen, onder zekere voorwaarden, zelf direkt de toelage ontvangen.
 (xxx) Groepen van tenminste 7 landbouwers die een bedrijfsboekhouding hebben die erkend werd door het Ministerie van Landbouw.

403

Bijlage 2: randdocumenten interviews

Om de privacy van de vertellers te beschermen werd ervoor gekozen om in deze publieke versie van de masterproef geen identificatiefiches en interviewfiches ter beschikking te stellen.

Algemene thema- en vragenlijst

Deze lijst dient als een universeel sjabloon dat de algemene structuur van mijn interviews weergeeft. In de praktijk verliepen de gesprekken echter telkens anders afhankelijk van het karakter en het persoonlijk verhaal van de verteller. Tijdens de interviews legde ik telkens andere accenten, afgestemd op het profiel van de verteller en bepaalde thema's kwamen uitgebreider aan bod wanneer de verteller daar zelf veel over wist of wilde delen. Niet elk interview vereiste bovendien evenveel begeleiding. Zo begon Omer Hoorne bijvoorbeeld spontaan met een gedetailleerde beschrijving van hoe de boekhouding op de landbouwschool werd aangeleerd. Elk interview was met andere woorden uniek in opbouw en verloop.

<p>0. Identificatie</p> <p>Kunt u kort even toelichten hoe u bedrijf er vroeger uitzag en wat uw rol daar was?</p> <p>Wanneer bent u gestart met boeren?</p>	<p>4. Gezinsdynamiek</p> <p>Werd er open gecommuniceerd over deze boekhouding binnen het gezin?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wie hielp daar allemaal bij? - Hadden uw vrouw en zoon/dochter/opvolger ook een rol in het bijhouden ervan? - Werden ook zij aangesproken door de adviseurs? <p>Wanneer en waar vulde u de boekhouding in? Was er een bepaalde plaats in huis die u associeerde met de boekhouding?</p> <p>Was dat voor u als opvolger belangrijk die boekhouding te hebben?</p>
---	---

	<p>Boerin (Maria):</p> <p>Wat zag u als uw voornaamste taak op het bedrijf?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Beschouwde u uzelf als een volwaardige werkkraacht op het landbouwbedrijf? - Wist u van alles, wat er gebeurde op het bedrijf? - Had u voeling met de boekhouding? - Kunt u precies uitleggen wat voor werk u deed aan de boekhouding? (invullen, klasseren, controleren) - Waarom deed u dit en niet uw man? - Was u een uitzondering? - Wat denkt u dat het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding deed voor u als vrouw-zijnde op het bedrijf?
<p>1. Algemeen</p> <p>Wanneer bent u gestart met het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding?</p> <p>Waar/wanneer heeft u voor het eerst kennis gemaakt met het bestaan van bedrijfseconomisch boekhouden?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hoe is die informatie tot u gekomen? (communicatiekanalen) - Bent u automatisch overgestapt naar het bijhouden van deze boekhouding wanneer u wist dat het bestond? - Wie of wat heeft u daartoe aangezet? 	<p>5. Houding/mentaliteit</p> <p>Hoe stond u tegenover deze boekhouding en het werk die het met zich meebracht?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hoe kijkt u daar nu op terug? - Gebeurt dit nu nog steeds op het bedrijf? <p>Volgde u strikt wat u geadviseerd werd, of paste u de methode ook aan, aan uw voorkeuren?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Was er ruimte voor aanpassing? - Was er ruimte voor feedback naar de adviseurs toe?

<p>Heeft u de promotie/aanmoediging van bedrijfseconomisch boekhouden bewust meegemaakt?</p>	
<p>2. Advies</p> <p>Deed u dit op uw eentje of kreeg u hulp?</p> <p>Waarom koos u die mensen en bijvoorbeeld niet ministerie/BB/LEI/privé ...</p> <ul style="list-style-type: none"> - Was dat een bewuste keuze? (bewust van de andere mogelijkheden) - Was er een duidelijk verschil tussen de verschillende soorten adviseurs? <p>Hoe verliep dat advies-proces?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Hoe werd daarover gecommuniceerd? - Wanneer, waar en hoeveel gebeurde dat? 	<p>6. Boeren onderling</p> <p>Werd er onderling gesproken over het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhoudingen met collega-boeren/boerinnen?</p> <ul style="list-style-type: none"> - op welke plaatsen, momenten was dat? - vergelijking van adviseurs? <p>Kende u boeren die het volledig zelfstandig bijhielden?</p> <p>Hoe zou u boeren/boerinnen die dit deden omschrijven in vergelijking met zij die het niet deden?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Welke argumenten schoven zij die het niet deden naar voren voor hun keuze?
<p>3. Doelstellingen/nut</p> <p>Wat was de grootste reden voor u om een bedrijfseconomische boekhouding bij te houden?</p> <p>Hoe schat u het nut of de noodzaak van een boekhouding in voor uw bedrijf?</p> <p>Beschouwde u het bijhouden van een bedrijfseconomische boekhouding als nuttig/productief werk?</p>	<p>7. Voorlichting</p> <p>Heeft u zich ergens doen bijscholen daarvoor?</p> <p>Waar haalde u over het algemeen informatie vandaan over landbouwtechnieken, vernieuwingen etc.?</p> <p>Deed u op het bedrijf nog aan andere soorten boekhoudingen?</p>

<p>Bracht dat veel werk met zich mee?</p> <p>(Wat betekende de bedrijfseconomische boekhouding voor uw specifieke teelt?)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Kunnen deze volledig afzonderlijk beschouwd worden van de bedrijfseconomische? - Hadden deze overlappingsen of invloed op elkaar?
	<p>8. Landbouwschool Roeselare (Omer)</p> <p>Kunt u kort even toelichten in welk opzicht u betrokken was bij de voorlichting van de bedrijfseconomische boekhouding?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Wanneer bent daarmee gestart? - Bent u nu nog actief betrokken bij die boekhouding? <p>Gingen er toen veel boeren naar de landbouwschool?</p> <p>Kunt u het proces beschrijven waarin een leerling aan de landbouwschool kennis maakte met de bedrijfseconomische boekhouding?</p> <p>Hoe schat u de waarde van de landbouwschool in voor deze kennisverspreiding?</p> <p>Na de kennis bij de landbouwschool opgedaan te hebben, naar welke instanties moest de boer toen trekken om deze verder te zetten?</p> <p>Als u de boekhouding ging controleren bij de leerling thuis, met wie werd daar dan over gepraat?</p> <p>Denkt u dat boeren daar vroeger positief of negatief tegenover stonden tegen de boekhouding?</p> <p>Waren er veel leerlingen die thuis al een bedrijfseconomische boekhouding bijhielden nog voor hun stage?</p>

In samenspraak met mijn promotor werd ervoor gekozen om geen transcriptie te voorzien van de afgenomen interviews.

Bibliografie

Bronnen

Interviews

- Brouckaert, Guido. Persoonlijk interview. 10 april 2025.
- Dermaut, Jordaan. Persoonlijk interview. 16 maart 2025.
- Hoorne, Omer. Persoonlijk interview. 29 maart 2025.
- Sobry, Daniel. Persoonlijk interview. 10 maart 2025.
- Vandekerkhove, Maria. Persoonlijk interview. 13 maart 2025.
- Verteller drie. Persoonlijk interview. 15 maart 2025.

Bij de Haard

- ‘AGRA-werking’. *Bij de Haard*, juni 1981, 28-29.
- Beullens, R. ‘Boekhouding: nut of onzin?’ *Bij de Haard*, december 1965, 12-13.
- . ‘De jongeren zeggen: Boekhouden is een noodzaak! De ouderen repliceren: Nu is het ver gekomen!’ *Bij de Haard*, januari 1966, 20-21.
- Consulenten landbouwbedrijfsvoorlichtingsdienst. ‘De landbouwvoorlichtingsdienst wenst u veel succes’. *Bij de Haard*, januari 1968, 43.
- D., H. ‘Moet Ieder kind studeren?’ *Bij de Haard*, april 1961, 7.
- ‘De boer en de boekhouding’. *Bij de Haard*, september 1967, 18-19.
- ‘Deze maand’. *Bij de Haard*, november 1974, 62-63.
- ‘Deze maand’. *Bij de Haard*, december 1974, 62-63.
- ‘Huis voor twee generaties’. *Bij de Haard*, november 1971, 36-37.
- ‘Is het beroep in land-en tuinbouw gelijkwaardig aan andere beroepen bouwen?’ *Bij de Haard*, september 1977, 14-15.
- Jamar, Ivonne. ‘Van loontrekkende naar boerin!’ *Bij de Haard*, december 1985, 28-29.
- Leus, Bea. ‘Cijfers niets voor vrouwen?’ *Bij de Haard*, april 1981, 26-27.
- . ‘De vrouw op het landbouwbedrijf’. *Bij de Haard*, mei 1982, 12-13.
- . ‘Witloof dat is mijn vak’. *Bij de Haard*, oktober 1985, 24-25.

- Lievens, J. 'Samen leven'. *Bij de Haard*, januari 1971, 4-5.
- MVC. 'Een goed huis na 10 jaar'. *Bij de Haard*, mei 1972, 36-37.
- . 'Het huis waarvan wij droomden'. *Bij de Haard*, augustus 1972, 32-33.
- Nackaerts, Hein. 'Boer en boerin een schone naam'. *Bij de Haard*, februari 1977, 10-11.
- 'Nieuws uit het parlement'. *Bij de Haard*, mei 1967, 26-27.
- Nulis, Jan. 'Wij hebben niet veel te bassen'. *Bij de Haard*, september 1968, 44-45.
- Polspoel, A. 'Specialisatie is ook uw zaak'. *Bij de Haard*, juli 1968, 26-27.
- Van Haldert, G. 'Landbouw in het jaar 2000'. *Bij de Haard*, mei 1980, 22-23, 37.
- Van Trappen, W. 'Bedrijfsboekhouding: nu ook voor u'. *Bij de Haard*, november 1967, 30-31.
- . 'De arbeid van de vrouw op het bedrijf 2'. *Bij de Haard*, juni 1967, 24-25.
- . 'Het werk van de vrouw op het bedrijf'. *Bij de Haard*, november 1964, 9.
- . 'Is er nog toekomst voor mijn bedrijf'. *Bij de Haard*, januari 1970, 26-27.
- . 'Is er toekomst voor mijn bedrijf? 2'. *Bij de Haard*, november 1969, 26-27.
- . 'Ook voor de vrouw nog werk op het bedrijf?' *Bij de Haard*, april 1965, 20-21.
- Vleurick, D. 'Agra-vrouwen laten zich meetellen'. *Bij de Haard*, mei 1979, 25-27.
- . 'Bedrijfsboekhouding voor iedereen?', december 1967, 30-31.
- . 'Een boerin die reeds 10 jaar aan boekhouding doet ...' *Bij de Haard*, november 1965, 22-23.
- . 'Elke dag Bloemendag'. *Bij de Haard*, mei 1967, 20-22.
- . 'En als ze eens wilden boeren?' *Bij de Haard*, maart 1978, 18-19, 22.
- . 'Hoe gaat het met ons Belgische fruit?' *Bij de Haard*, oktober 1982, 28-29.
- . 'Ik en de boekhouding op m'n bedrijf'. *Bij de Haard*, oktober 1965, 15.
- . 'Kippen op batterij'. *Bij de Haard*, juni 1967, 18-20.
- . 'Melken is een belangrijk werk geen bijzaak'. *Bij de Haard*, maart 1967, 24-27.
- . 'Met 100 Agra-vrouwen in Limburg en Antwerpen'. *Bij de Haard*, mei 1978, 20-21.
- . 'Ons besluit was boer blijven'. *Bij de Haard*, november 1966, 31-33.
- . 'Samenwerking 1'. *Bij de Haard*, april 1969, 24-25, 30.
- . 'Samenwerking 2'. *Bij de Haard*, mei 1969.
- . 'Waarom geen bedrijfsboekhouding'. *Bij de Haard*, april 1969, 26-27.
- . 'Als vrouw een coöperatie mee beheren'. *Bij de Haard*, mei 1986, 8-9.

‘Volksvertegenwoordiger Godelieve Devos pleit in de kamer voor de bevordering van de land- en tuinbouwersvrouw’. *Bij de Haard*, juli 1972, 22-23.

Agricontact

- ‘5 jaar bedrijfseconomische boekhouding op Limburgse melkveebedrijven’. *Agricontact*, december 1983, IIc 1-5.
- ‘Bedenkingen over de noodzakelijkheid van een boekhouding op het landbouwbedrijf’. *Agricontact*, oktober 1976, IIa 1-2.
- ‘De landbouw in 1977’. *Agricontact*, mei 1978, IIa 1-13.
- ‘De landbouw in 1979’. *Agricontact*, augustus 1980, IIb 1-20.
- ‘De officiële voorlichting in de land- en tuinbouwsector’. *Agricontact*, oktober 1971, II 1-4.
- ‘Goede bedrijfsleiding op het landbouwbedrijf’. *Agricontact*, augustus 1978, IIa 1-3.
- ‘Korte Mededelingen’. *Agricontact*, juli 1973, 8.
- ‘Landbouwvoorlichting langs de T.V.’ *Agricontact*, november 1971, II 1-3.
- ‘Scholing in de landbouw voor de Vlaamse Gemeenschap (1978-1979)’. *Agricontact*, januari 1981, IIa 1-19.
- ‘Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Algemeen overzicht (I)’. *Agricontact*, mei 1977, IIa 1-8.
- ‘Steun toegekend voor het bijhouden van landbouwboekhoudingen – Reglementering (II)’. *Agricontact*, juni 1977, IIa 1-5.
- ‘Steunmaatregelen genomen door het ministerie van landbouw voor het houden van bedrijfseconomische boekhoudingen en het geven van bedrijfsleidingsadviezen’. *Agricontact*, april 1982, IIa 1-8.
- ‘Toelagen voor land- en tuinbouwbedrijfsboekhouding’. *Agricontact*, november 1974, II 1-3.
- Van Molle, Leen. ‘Speciaal nummer: 100 jaar ministerie van Landbouw: Het Belgische landbouwbeleid in de wisselwerking tussen economische en sociale toestanden, politiek en administratie, 1884-1984’. *Agricontact*, september 1984.
- ‘Werking van de bedrijfsleidingsgroepen in het 4de ambtsgebied’. *Agricontact*, februari 1975, II (1-3).

Landbouwtijdschrift

- ‘Aan onze lezers’. *Landbouwtijdschrift*, januari 1958, 3-5.
- ‘Activiteiten op het gebied van bedrijfsleiding gedurende 1963’. *Landbouwtijdschrift*, augustus 1964, 949-57.
- ‘Activiteiten van de dienst bedrijfsleiding’. *Landbouwtijdschrift*, januari 1963, 165-82.
- Baptist, G. ‘Landbouweconomie onderzoek en vulgarisatie’. *Landbouwtijdschrift*, mei 1953, 659-65.
- ‘Berichten uit de onderzoekscentra’s’. *Landbouwtijdschrift*, januari 1958, 95-104.
- ‘Boekhoudkundige en bedrijfsleidingsorganisatie op het landbouwbedrijf’. *Landbouwtijdschrift*, oktober 1976, 1277-78.
- Brankaer, R. ‘Voorlichting op gebied van de commercialisatie van land- en tuinbouwproducten’. *Landbouwtijdschrift*, februari 1967, 159-78.
- Crohain, C. ‘Bedrijfsleidingsgroepen van Waals Brabant’. *Landbouwtijdschrift*, februari 1965, 163-72.
- De Baeremaeker, M. ‘Enkele beschouwingen over de beroepsopleiding in de landbouw’. *Landbouwtijdschrift*, mei 1971, 619-32.
- ‘De landbouw in 1969’. *Landbouwtijdschrift*, maart 1970, 531-63.
- ‘De landbouw in 1970’. *Landbouwtijdschrift*, juli 1971, 843-77.
- ‘De voorlichtingsbedrijven’. *Landbouwtijdschrift*, januari 1963, 43-72.
- ‘Dienst verslag bedrijfsleiding’. *Landbouwtijdschrift*, mei 1963, 783-86.
- Everaet, H. ‘De polyvalente voorlichtingsdienst van het Ministerie van Landbouw’. *Landbouwtijdschrift*, augustus 1981, 1047-53.
- Ferrin, L. ‘Nut en noodzaak van de boekhouding op de hoeve - Doelstellingen en activiteit van de Dienst Landbouwboekhouding’. *Landbouwtijdschrift*, oktober 1956, 1217-53.
- Goeseels, P. ‘Landelijke sociologie en landbouwbeleid’. *Landbouwtijdschrift*, december 1972, 1697-1718.
- Kinget, R. ‘Beschouwingen over het Economisch beheer van het Landbouwbedrijf’. *Landbouwtijdschrift*, juli 1954, 821-39.
- ‘Landbouwkundig onderzoek’. *Landbouwtijdschrift*, februari 1959, 177-92.
- Rigot, J. ‘De evolutie van het weidebedrijf van de Fagnes’. *Landbouwtijdschrift*, februari 1967, 245-52.
- ‘Toestand in landbouwhuishoudkunde - 1968 - Deelname van de vrouw aan de activiteiten op het land- en tuinbouwbedrijf’. *Landbouwtijdschrift*, maart 1969, 411-18.

‘Toestand op landbouwhuishoudkundig gebied gedurende het jaar 1964’. *Landbouwtijdschrift*, april 1965, 501-9.

Vermeulen, L. ‘De rol van het naschools landbouwonderwijs’. *Landbouwtijdschrift*, december 1956, 1446-53.

Vertriest, W. ‘Overzicht van de gemiddelde boekhoudkundige resultaten van 101 landbouwbedrijven voor het boekjaar 1959-1960’. *Landbouwtijdschrift*, mei 1961, 607-29.

Voor Boer en Tuinder afleveringen

Nackaerts, Hein. *Bedrijfsboekhouding*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 29 februari 1976.
<https://cagnet.be/item/F001661>.

Nackaerts, Hein. *Boeren-, en tuindersvrouw uw werk vraagt organisatie inzicht*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 28 januari 1968. <https://cagnet.be/item/F001429>.

Nackaerts, Hein. *Cursussen voor plattelandsvrouwen*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 6 april 1969.
<https://cagnet.be/item/F001614>.

Nackaerts, Hein. *De boer als econoom - Ruilverkaveling Wingene*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 28 december 1969. <https://cagnet.be/item/F001679>.

Nackaerts, Hein. *De boer als manager*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 25 november 1979.
<https://cagnet.be/item/F001775>.

Nackaerts, Hein. *De boerin*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 26 oktober 1975.
<https://cagnet.be/item/F001596>.

Nackaerts, Hein. *De boerin (1)*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 25 november 1973.
<https://cagnet.be/item/F001577>.

Nackaerts, Hein. *En voor iedereen - Wedstrijdprogramma*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 13 februari 1966. <https://cagnet.be/item/F001445>.

Nackaerts, Hein. *Foktechnische boekhouding*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 28 maart 1976.
<https://cagnet.be/item/F001718>.

Nackaerts, Hein. *Groententeelt in openlucht*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 4 januari 1976.
<https://cagnet.be/item/F001692>.

Nackaerts, Hein. *Het gespecialiseerd melkveebedrijf*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 5 december 1976. <https://cagnet.be/item/F001676>.

- Nackaerts, Hein. *Jonge landbouwers over hun toekomst*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 5 april 1970. <https://cagnet.be/item/F001637>.
- Nackaerts, Hein. *Kerstveiling fruit te Broechem*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 23 december 1962. <https://cagnet.be/item/F001538>.
- Nackaerts, Hein. *Leefbaar landbouwbedrijf - Brugse veeveiling*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 30 januari 1966. <https://cagnet.be/item/F001461>.
- Nackaerts, Hein. *Onze partners in de EEG: hoe doet Mansholt het?* Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 25 januari 1970. <https://cagnet.be/item/F001748>.
- Nackaerts, Hein. *Over bedrijfsboekhouding*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 26 februari 1961. <https://cagnet.be/item/F001393>.
- Nackaerts, Hein. *Paneelprogramma over het werk van de boerenvrouw*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 27 maart 1966. <https://cagnet.be/item/F001425>.
- Nackaerts, Hein. *Werken met bedrijfsleidingsgroepen*. Voor Boer en Tuinder. België: BRT, 18 maart 1973. <https://cagnet.be/item/F001779>.

Voor Boer en Tuinder scripts

- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/293:
Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 29-02-1976, 1976.
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/168:
Bedrijfseconomische begrippen: I Bedrijfsboekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 31-10-1971, 1971.
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/186: *De boer als econoom; Reportage over ruilverkaveling; Aankondiging cursus plattelandsjongeren. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-12-1969, 1969.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/242: *De boerenvrouw als vrouw en als mede-bedrijfsleidster. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 25-11-1973, 1973.*

- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/349: *De boerin is geen slavin - Belgisch fruit voor de feestdagen: Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 23 december 1962, 1962.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/284: *De vrouw in land- en tuinbouw. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 26-10-1975, 1975.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/483/1016: *Dossier met draaiboek van het televisieprogramma "De boer als manager" van 4 november 1979 in de reeks Voor Boer en Tuinder, 1979.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/295: *Foktechnische boekhouding. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-03-1976, 1976.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/289: *Groenteteelt in openlucht. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 04-01-1976, 1976.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/305: *Het gespecialiseerd melkveebedrijf. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 05-12-1976, 1976.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/179: *Jonge agrariërs praten over hun toekomst. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 05-04-1970, 1970.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/198: *Leergangen voor plattelandsvrouwen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 06-04-1969, 1969.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/184: *Onze partners in de EEG; Een tip voor u mevrouw. Script en documenten inzake de uitzending voor Boer en Tuinder van 25-01-1970, 1970.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/130: *Organisatie van het werk van de boerin. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 28-01-1968, 1968.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/97: *Paneelprogramma over het werk van de boerenvrouw. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 27-03-1966, 1966.*

- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/22: *Van spierkracht tot potlood. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 26-02-1961, 1961.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/94: *Voor boer en tuinder ... en voor iedereen wedstrijdprogramma t.g.v. internationale week van de landbouw. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 13-02-1966, 1966.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/93: *Wat is een leefbaar landbouwbedrijf?; Brugse veeveiling. Script en documenten inzake de uitzending van Voor Boer en Tuinder van 30-01-1966, 1966.*
- Leuven, KADOC, archief Voor Boer en Tuinder (Hein Nackaerts), BE/942855/801/230: *Werken met bedrijfsleidingsgroepen. Script en documenten inzake de uitzending Voor Boer en Tuinder van 18-03-1973, 1973.*

Werken

- Argilés, Josep Maria, en Eric John Slof. ‘New opportunities for farm accounting’. *European Accounting Review* 10, nr. 2 (2001): 361-83.
- Auderset, Juri, en Peter Moser. *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft: Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850-1950)*. Wien Köln: Böhlau Verlag, 2018.
- Baptist, G. *Landbouwboekhouding*. Bibliotheek voor Landbouwwetenschappen en Diergeneeskunde. Antwerpen: Uitgeversmij. N.V. Standaard-Boekhandel, 1945.
- Beeken, Pieter. ‘Belgische boerinnen in de negentiende eeuw, 1800-1911’. Onuitgegeven masterproef, KU Leuven. Faculteit Letteren, 2014.
- Berg, Harry van den. ‘Discoursanalyse’. *KWALON (Amsterdam)* 9, nr. 2 (2004): 29-39.
- Bisschop, Chantal. ‘Een verhaal van mensen en structuren. Interviewen over rurale organisaties’. *Revue belge de philologie et d’histoire* 92, nr. 2 (2014): 671-88.
- Bleyen, Jan, en Leen Van Molle. *Wat is mondelinge geschiedenis?* Leuven: Acco, 2012.
- Brassley, Paul, David Harvey, Matt Lobley, en Michael Winter. ‘Accounting for agriculture: The origins of the Farm Management Survey’. *The Agricultural History Review* 61, nr. 1 (2013): 135-53.
- Cardona, Aurélie, Amélie Lefèvre, en Sylvaine Simon. ‘Les stations expérimentales comme lieux de production des savoirs agronomiques semi-confinés: Enquête dans deux stations INRA engagées dans l’agro-écologie’. *Revue d’anthropologie des connaissances* 12, nr. 2 (2018).
- Cloosterin, B. *De electronica in dienst van de landbouwboekhouding*. LEI-nota’s 3. Brussel: LEI, 1964.
- Coppein, Bart. ‘Met de drietand in de rug!: Het Algemeen Boerensyndicaat en de doorbraak van het direct agrarisch syndicalisme in Vlaanderen (1962-1969)’. Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 2002.
- Curry, Nigel, en Michael Winter. ‘The Transition to Environmental Agriculture in Europe: Learning Processes and Knowledge Networks’. *European Planning Studies* 8, nr. 1 (2000): 107-21.
- De Winter, Hanne. ‘“Kennissetwerken in de landbouw”: Circulatie van bemestingskennis en -advies in België, 1840-1991’. Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven Faculteit Letteren, 2015.
- Demasure, Brecht. *Boer: het noeste leven in West-Vlaanderen*. Brugge: Uitgeverij Hannibal, 2017.
- Devisch, Noël, Jacques Van Outryve, en Roger Walbers. *Waar is die boer gebleven?: landbouw als het canvas van de maatschappij*. Kopstukken in Vlaanderen. Leuven: Davidsfonds, 2008.

- Dilleen, Grainne, Ethel Claffey, Anthony Foley, en Kevin Doolin. ‘Investigating knowledge dissemination and social media use in the farming network to build trust in smart farming technology adoption’. *Journal of Business & Industrial Marketing* 38, nr. 8 (2023): 1754-65.
- Ducatteeuw, Bénédicte. ‘Innovatie en kennisoverdracht in de champignonteelt van 1950 tot vandaag: casus: midden West-Vlaanderen.’ Onuitgegeven masterproef, Hogeschool-Universiteit Brussel, 2012.
- Europese Gemeenschappen Commissie Directoraat-generaal VI Landbouw. *Informatienet inzake landbouwbedrijfsboekhoudingen: wegwijzer met verordeningen, uitvoeringsvoorschriften, nuttige inlichtingen*. 4de dr. Vol. 1. 5 vols. Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, 1984.
- . *Informatienet inzake landbouwbedrijfsboekhoudingen: wegwijzer met verordeningen, uitvoeringsvoorschriften, nuttige inlichtingen*. 4de dr. Vol. 5. 5 vols. Luxemburg: Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, 1984.
- Everaet, H. *Boer en landbouwboekhouding*. LEI-nota’s 100. Brussel: LEI, 1985.
- . *Boer en landbouwvoorlichting*. LEI-schriften 169/RR-161. Brussel: LEI, 1977.
- Fauconnier, Guido, A. Van der Voorde, Walter Vandepitte, en P. Damen. *Communicatie en landbouw: problematiek en perspectieven in voorlichting en marketing. 1 : Landbouwvoorlichting*. CLEO-schriften 56. Leuven: KU Leuven CLEO, 1990.
- Feo, Elena, Sylvia Burssens, Hannes Mareen, en Pieter Spanoghe. ‘Shedding Light into the Need of Knowledge Sharing in H2020 Thematic Networks for the Agriculture and Forestry Innovation’. *Sustainability* 14, nr. 7 (2022): 3951.
- Fernández-Prieto, Lourenzo, David Soto-Fernández, en Bruno Esperante. ‘How farmers adopt new technologies: connections between farmer and technician knowledges in Galicia (NW Iberian Peninsula) (1880–1940)’. *Rural history* 35, nr. 1 (2024): 152-69.
- Giraudeau, Martin. ‘The farm as an accounting laboratory: an essay on the history of accounting and agriculture’. *Accounting History Review* 27, nr. 2 (4 mei 2017): 201-15.
- Gubin, Éliane. ‘Femmes rurales en Belgique. Aspects sociaux et discours idéologiques XIXe-XXe siècles (sextant, n° 5, 1996)’. *Clio Histoire, femmes et sociétés*, nr. 16 (2002): 221-44.
- Hartwich, Frank. ‘Rural innovation networks: from knowledge to development’. *Agrarforschung* 16, nr. 6 (2009): 186-91.

- Harwood, Jonathan. 'Understanding Academic Drift: On the Institutional Dynamics of Higher Technical and Professional Education'. *Minerva* 48, nr. 4 (2010): 413-27.
- Hendriks, Daan, en Oscar Gelderblom. 'Accounting for agricultural development? The case of the Netherlands, 1840-1940'. *Agricultural history review* 70, nr. 1 (2022): 23-48.
- Hooks, Jill, en Ross E. Stewart. 'Farmers, Politics, and Accounting: The History of Standard Values — an Accounting Convenience or Political Arithmetic?' *The Accounting Historians Journal* 38, nr. 2 (2011): 47-74.
- Jack, Lisa. 'Protecting agricultural accounting in the UK'. *Accounting Forum* 30, nr. 3 (2006): 227-43.
- James, Sydney C., en Everett Stoneberg. *Farm accounting and business analysis*. 2nd ed. Ames: Iowa State university press, 1979.
- Jensen, Helle Strandgaard. 'Archives, Mismatches, Hacks! Overcoming Archival Boundaries in Transnational Research'. *VIEW Journal of European Television History and Culture* 12, nr. 24 (2023).
- Joly, Nathalie. 'Shaping records on the farm: agricultural record keeping in France from the nineteenth century to the Liberation'. *The Agricultural History Review* 59, nr. 1 (2011): 61-80.
- Kitsopanidis, George J. 'Twenty five years (1955–1980) of farm management research in Greece (by the use of records and accounts)'. *Oxford Agrarian Studies* 11, nr. 1 (1982): 108-23.
- Killi, Mustafa, en İlker Kefe. 'Bibliometric network mapping of farm accounting studies using a comprehensive dataset'. *Data in Brief* 54 (2024): 110288.
- Lampe, Markus, en Paul Sharp. 'A quest for useful knowledge: the early development of agricultural accounting in Denmark and Northern Germany'. *Accounting History Review* 27, nr. 1 (2017): 73-99.
- Leavy, Patricia. *Oral history*. Understanding qualitative research. New York: Oxford university press, 2011.
- Lichani, Myriam. 'Agricultural Economists and the Adoption of Farm Accounting Principles in Germany, Switzerland and Austria'. In *KUleuven workshop: The Role of Technicians and Agricultural Experts in the Modernisation of European Agriculture (1880–1980)*, 2024.
- Luypaert, Gert, Ingrid Dekeyser, en Yves Segers. *Boeren voor Vlaanderen: 125 jaar landbouwbeleid*. Brussel: Vlaamse overheid. Departement landbouw en visserij, 2010.
- Macharia, Joseph, en Hope Johnson. 'Co-producing climate-smart agriculture knowledge through social networks Future directions for climate governance'. In *Governing the climate change regime*:

- institutional integrity and integrity systems-producing climate-smart agriculture knowledge through social networks Future directions for climate governance*, onder redactie van T. Cadman, R. Maguire, en C. Sampford, 2:212-34. Law Ethics and Governance Series 2. Abingdon: Routledge, 2016.
- Martens, Evelyne. *Boerentrots en ondernemersgeest: Boeren in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog*. Leuven: Davidsfonds, 2010.
- Milojevic, Ivan, Dalibor Krstic, en Jovan Bukovala. 'Accounting Information as the Basis for Strategic Management of Agricultural Enterprises'. *Ekonomika Poljoprivreda-Economics of Agriculture* 68, nr. 4 (2021): 1121-30.
- Moerman, Jan. *Liber memorialis 1920 - 1970, Rijksuniversiteit te Gent, Faculteit van de landbouwwetenschappen*. Gent: RUG. Rectoraat, 1970.
- Moeyersons, Mertijn, en Erik Mathijs. 'The importance of microAKIS members in the strategic decisions of Flemish horticulture farmers'. *The journal of agricultural education and extension* 30, nr. 5 (2024): 733-52.
- Moser, Peter, en Juri Auderset. 'Die numerische Zergliederung des Agrarischen. Landwirtschaftliche Buchhaltung und Statistik'. In *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft*, 49-102. Duitsland: Bohlau Verlag GmbH & Cie, 2018.
- Ndemewah, Sinclear R., Kevin Menges, en Martin RW Hiebl. 'Management accounting research on farms: what is known and what needs knowing?' *Journal of accounting & organizational change* 15, nr. 1 (2019): 58-86.
- Ohrvik, Ane. 'What is close reading? An exploration of a methodology'. *Rethinking History* 28, nr. 2 (2024): 238-60.
- Pan-Montojo, Juan. *Apostolado, profesión y tecnología: una historia de los ingenieros agrónomos en España*. Blake & Helsey, 2005.
- Plantinga, Ronald, en Harm Zwarts. 'Shifting Priorities: Dutch Agricultural Education and Local Knowledge Circulation, c. 1890–1970'. In *Planting Seeds of Knowledge*, onder redactie van Heinrich Hartmann en Julia Tischler, 1ste dr., 142-67. Agriculture and Education in Rural Societies in the Twentieth Century 24. Berghahn Books, 2023.
- Polspoel, Wouter. 'Landbouwvoorlichting in Vlaanderen: een theoretische benadering, en toepassingen door de overheid, landbouworganisaties, en de industrie en dienstensector'. Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, 1992.

- Poppe, Krijn J. *Information Needs and Accounting in Agriculture*. LEI Den Haag. Mededelingen 444. Den Haag: Landbouw-economisch instituut, 1991.
- Prieto, Leida Fernández. ‘Islands of Knowledge: Science and Agriculture in the History of Latin America and the Caribbean’. *Isis* 104, nr. 4 (2013): 788-97.
- Rice, Virginia E. ‘The Arizona Agricultural Experiment Station: A History to 1917’. *Arizona and the West* 20, nr. 2 (1978): 123-40.
- Riley, Mark. ‘Bringing the “invisible farmer” into sharper focus: gender relations and agricultural practices in the Peak District (UK)’. *Gender, Place & Culture* 16, nr. 6 (2009): 665-82.
- Rombouts, Geert. *Bedrijfseconomische boekhouding in de melkveehouderij: impact van de vaste kosten op de inkomensvorming*. Brussel: Ministerie van Middenstand en Landbouw, 1995.
- Roobrouck, Jan, en Yves Segers. *De zichtbare hand aan de ploeg: innovatie en overheidsinvesteringen in de landbouw en agrovoedingsector in Vlaanderen (19de eeuw - heden)*. Brussel: Vlaamse Overheid, 2008.
- Roobrouck, Jan. ‘Op zoek naar elegante oplossingen: de Belgische landbouwkunde in een internationaal perspectief vanaf de Verlichting tot Peak Oil’. Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2012.
- Rosenberg, Charles E. ‘Science, Technology, and Economic Growth: The Case of the Agricultural Experiment Station Scientist, 1875-1914’. *Agricultural history* 45, nr. 1 (1971): 1-20.
- Segers, Yves. ‘Enough time to adapt? The West Flanders red, knowledge networks, and cultures of breeding in interwar Belgium’. In *The Formation of Agricultural Governance*, 245-70. Rural History in Europe 19. Brepols Publishers, 2025.
- Segers, Yves, Mark D’hoker, Eric Vanhaute, Etienne Van Hecke, Leen Van Molle, en Geert Vanpaemel. *Leven van het land: boeren in België 1750 - 2000*. Leuven: Davidsfonds, 2004.
- Segers, Yves, en Leen Van Molle. *Agricultural knowledge networks in rural Europe, 1700-2000*. Boydell studies in rural history 2. Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2022.
- Seldon, W. M., en J. A. Groenewald. ‘Management Accounting in Agriculture’. *Agrekon* 5, nr. 4 (1966): 19-29.
- Sutherland, Lee-Ann, Livia Madureira, Violeta Dirimanova, Malgorzata Bogusz, Jozef Kania, Krystyna Vinogradnik, Rachel Creaney, Dominic Duckett, Timothy Koehnen, en Andrea Knierim. ‘New knowledge networks of small-scale farmers in Europe’s periphery’. *Land use policy* 63 (2017): 428-39.

- Tingey-Holyoak, Joanne, John Pisaniello, Peter Buss, en Wolfgang Mayer. 'The importance of accounting-integrated information systems for realising productivity and sustainability in the agricultural sector'. *International Journal of Accounting Information Systems* 41 (2021): 100512.
- Umar, Ibrahim Mohammed, Hasri Mustafa, Wai Yeng Lau, en Shafie Sidek. 'Ninety-three years of agricultural accounting studies in Scopus journals: a bibliometric analysis from 1923 to 2020'. *Journal of Accounting in Emerging Economies* 12, nr. 5 (2022): 741-60.
- Van der Ploeg, Jan Douwe. *Landbouw als mensenwerk: arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*. Muiderberg: Coutinho, 1991.
- Van Keerberghen, G., en A. Vandenbosch. 'Focus op ... vijftig jaar landbouwboekhouding'. *Management & Techniek* 9, nr. 18 (2004): 31-46.
- Van Molle, Leen. *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond 1890 - 1990*. Tweede druk. KADOC-studies 9. Leuven: BB. Economaat, 1990.
- Van Molle, Leen. 'Kulturkampf in the countryside. Agricultural education, 1800-1940: a multifaceted offensive'. In *Land, Shops and Kitchens: Technology and the Food Chain in Twentieth-Century Europe*, 7:139-69. Turnhout: Brepols Publishers, 2005.
- Vandenbergh, Sofie. 'De bijzondere landbouwregeling in de BTW'. Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, 2016.
- Vertriest, W. *Enkele aspecten van de landbouwboekhouding*. LEI-nota's 2 2. Brussel: Landbouw-Economisch Instituut, 1964.
- Vets, H. 'Terugblik op 25 jaar Kastiel'. *Management & Techniek* 20 (2016).
- Wielinga, E. 'Netwerken als levend weefsel: een studie naar kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw sinds 1945'. Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Universiteit van Wageningen, 2001.
- Wiskerke, Johannes Simon C. 'Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit: een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsvernieuwing.' Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Landbouwuniversiteit Wageningen, 1997.
- Woestenborghs, Bert. *50 jaar Groene Kring, 1971-2021*. Leuven: Groene Kring, 2021.
- Woestenborghs, Bert, Yves Segers, Femke Paulussen, Jan Crab, Chantal Bisschop, Laura Danckaert, en Tim Decoster. *Tractor: een geschiedenis*. Amsterdam: University Press, 2018.

Wood, Brennon A., Hugh T. Blair, David I. Gray, Peter D. Kemp, Paul R. Kenyon, Steve T. Morris, en Alison M. Sewell. 'Agricultural Science in the Wild: A Social Network Analysis of Farmer Knowledge Exchange'. *PLoS ONE* 9, nr. 8 (2014): e105203.

Zeki Doğan, Seçkin Arslan, en Ayşe Gül Köksal. 'Historical Development of Agricultural Accounting and Difficulties Encountered in the Implementation of Agricultural Accounting'. *International journal of food and agricultural economics* 1, nr. 2 (2013): 107-16.

Digitale informatie

- Agentschap Landbouw en Zeevisserij. ‘Gezocht: nieuwe landbouwbedrijven voor bedrijfseconomische boekhouding, krijg gratis inzicht in de economische gezondheid van jouw bedrijf met het Landbouwmonitoringsnetwerk’. *facebook*, 29 augustus 2024.
<https://www.facebook.com/photo/?fbid=911301251034833&set=a.291595849672046>.
- Boeren op een Kruispunt. ‘Bespreking van bedrijfseconomische boekhouding: oren open houden’, 2016.
<https://boerenopeenkruispunt.be/tips/bespreking-van-bedrijfseconomische-boekhouding-oren-open-houden>.
- Caimo, Krista, Kristel Rosier, en Leen Van Molle. ‘Mededeelingen van het ministerie van landbouw (1948-1992) (periodiek)’. ODIS, 2017.
<https://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=simple&search=Landbouwtijdschrift&lng=nl>.
- Caimo, Krista, Kristel Rosier, Leen Van Molle, en CAG. ‘Agricontact (1972-[1998]) (periodiek)’. ODIS, 2017. <https://www.odis.be/hercules/toonPUB.php?id=41018>.
- . ‘De boerin (1909-) (periodiek)’. ODIS, 2017.
<https://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=simple&search=De%20boerin&lng=nl>.
- Centrum Agrarische Geschiedenis. ‘Boeren op de buis: “Voor Boer en Tuinder” door de jaren heen (1959-1988)’. Geraadpleegd 16 december 2024. <https://cagnet.be/page/boeren-buis>.
- Centrum Agrarische Geschiedenis. ‘Iconisch televisieprogramma “Voor Boer en Tuinder” opnieuw te zien op het kleine scherm’. Geraadpleegd 16 december 2024. <https://cagnet.be/page/slovent-vbet>.
- ‘Commissie voor Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid woensdag 8 februari 2017’. Geraadpleegd 12 oktober 2024. <https://www.vlaamsparlement.be/nl/parlementair-werk/commissies/commissievergaderingen/1111619/verslag/1113433>.
- EU website. ‘Informatienet inzake landbouwbedrijfboekhoudingen’, 2008. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legisum:111074>.
- Santens, Tobias. ‘Boeren spreken in “Pano” openlijk over rol van Boerenbond en landbouwindustrie in stikstofuitstoot: “Word je niet groter, dan laten ze je links liggen”’. VRT nieuws, 2022.
<https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/09/19/boeren-getuigen-in-pano/>.
- Vilt. ‘Boerderij zonder boekhouding is niet meer van deze tijd’, 2017. <https://vilt.be/nl/nieuws/boerderij-zonder-boekhouding-is-niet-meer-van-deze-tijd>.